

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ MƏTN SİNTAKSİNİN
PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi
5710.01 – Türk dilləri

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Nuridə Səməd qızı Novruzova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babəş oğlu Kazımov

AMEA-nın müxbir üzvü filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yaqub oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zelləbdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmlər doktoru,
dosent

Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilik elminin inkişafının hazırkı mərhələsində öyrənilmə obyektini kimi mətnə müraciət olunması İ.A.Boduen de Kurtenenin fundamental əsərləri ilə əsas qoyulmuş və M.M.Baxtinin, V.V.Vinoqradovun, Q.O.Vinokurun, E.D.Polivanovun, L.V.Şerbanın, L.S.Viqotskinin, A.A.Leontyevin və bir çox digər alimlərin tədqiqatlarında davam etdirilmiş ənənəyə söykənir.

Mətn dilçiliyi – dilçilik tədqiqatlarının bir istiqamətidir, onun obyektini rəhbərlik mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalarla ifadə olunan məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. Öz inkişafının birinci mərhələsində - XX əsrin 60-cı illərində mətn dilçiliyi əsasən mətnin əlaqəliliyinin və anlaşılmasının saxlanması vasitələrini, cümlənin aktual üzvlənməsi tələblərinə uyğun olaraq söyləmənin tema və remasının bölüşdürülməsini öyrənirdi. Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafı, həmçinin klassik irsə - A.M.Peşkovskinin, V.V.Vinoqradovun, A.Veylin, V.Mateziusun, Ş.Ballinin, Z.Xarrisin və digərlərinin əsərlərinə istinad edir.

Mətn tədqiqatçıların diqqətini müxtəlif aspektlərdə cəlb edir. Mətnşünaslıq ənənəvi olaraq qədim mətnlərin filoloji istiqamətdə öyrənilməsi ilə məşğul olur. Üslubiyyat mətnlərə, adətən, bədii və publisistik mətnlərə müraciət edərək onları müəllif tərəfindən dilin leksik və qrammatik elementlərindən məharətlə istifadə olunmaqla əldə olunan üslubi (ekspressiv) effektlər nöqtəyi-nəzərindən öyrənir. Nisbətən gənc fənn olan mətn dilçiliyi öz obyektinə başqa baxış bucağı altından baxır. Onun tədqiqat predmeti mətnin qurulması, formalaşan mənanın həm formal, həm də məzmun strukturu baxımından mətni yaradan elementlərdir. Beləliklə, mətn dilçiliyi mətnin, hər şeydən əvvəl, hər hansı bir struktur kimi başa düşülməsinə yardım edir.

Hazırda dilçilikdə mətnin üç yüzdən çox tərifinə rast gəlmək olar. L.M.Loseva qeyd edirdi ki, *mətn – dilçilik tədqiqatlarının ən mürəkkəb obyektlərindən biridir, buna görə elm hələ mətnin ümumi qəbul olunan tərifini işləyib hazırlaya bilməmişdir* [376, s. 4]. "Mətn" sözünün özünün təbiətindən çıxış edərək Q.Y.Solqanik belə bir tərif verir: *"Mətn (latınca textus – parça, toxuma, birləşmə) – məna və qrammatik əlaqə*

ilə birləşmiş nitq vahidlərinin: sözləmlərin, frazafovqü bütövlərin (nəsr qitələrinin), fraqmentlərin, bölmələrin ardıcılığıdır” [491].

Mətn nəzəriyyəsi XX əsrin ikinci yarısında mətnşünaslığın, mətn dilçiliyinin, poetikanın, ritorikanın, praqmatikanın, semiotikanın, hermenevtikanın kəsişməsində meydana çıxan filoloji fəndir və çox sayda fənlərin kəsişməsində yaranmasına baxmayaraq, öz ontoloji statusuna malikdir. Mətn nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatlar, adətən, mətnin iki əsas xüsusiyyətinə istiqamətlənmişdir – əlaqəlilik və bütövlük. Mətn nəzəriyyəsinin funksional təhlili müəllifin məna strukturunu ifadə etmək üçün bu və ya digər vasitələri seçməsinin sərbəstliyinin qabaqcadan şərtliliyini nəzərə alır; bununla mətn nəzəriyyəsi üslub tələbləri ilə dil üsul və vahidlərinin şərtliliyini öyrənən üslubiyyatdan və kod normalalarının mütləq gözlənilməsini nəzərdə tutan qrammatikadan fərqlənir. Bu istiqamətdə Azərbaycan və türkoloji dilçilikdə elmi araşdırmaların azlığı mövzunun kompleks şəkildə tədqiqinin aktuallığını şərtləndirir.

XX yüzilliyin mətn dilçiliyində iki istiqamət daha məhsuldar alınmışdı. Mətn dilçiliyinin cərəyanlarından biri düzgün kommunikasiyanın təmin olunması ilə əlaqədar olan məzmun komponentlərini üzə çıxarır və bununla da, ümumiyyətlə, mətnin düzgün qurulmasını təmin edir. Bu, mətn dilçiliyinin ümumi qoludur ki, söyləmin kommunikasiyaya yönəlmiş komponentlərinin – bağlayıcıların, mənsubiyyət və işarə əvəzlilərinin, modal-kommunikativ ədatların, qiymətverici sifətlərin, feil tərzinin və s. işlədilməsində məna fərqlərini müəyyənləşdirir. Bu cərəyan praqmatika, psixolinqvistika, ritorika, üslubiyyatla birləşir.

Mətn dilçiliyinin digər istiqaməti hər hansı bir qapalı mətnə dərin mənaların üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bu halda dil vahidlərinin işlədilməsi prinsipinin müəyyənləşdirilməsi bəzən ədəbiyyatşünaslıq və üslubi təhlildən kənar qalan məna qarşıqoymalarını və mətnin mövzusunu aşkar etməyə kömək edir. Bu cərəyan mətnin gizli mənasının izahı kimi hermenevtika ilə birləşir; qədim, xalq-arxaik strukturlu mətnlərə, həmçinin poetik mətnlərə tətbiq edildikdə daha məhsuldar alınır.

Son dövr linqvistik tədqiqatlarda mətn dilçiliyinin iki əsas mərhələsi qeyd olunur. Birinci mərhələ mətnin funksional-praqmatik

səviyyədə öyrənilməsi, ikinci mərhələ mətnin koqnitiv səviyyədə araşdırılmasıdır. Mətnin funksional-praqmatik araşdırılmaları Avropa və rus dilçiliyində, əsasən, bədii mətnlər üzərində aparılıb.

Mətnin öyrənilməsində linqvistik və ədəbiyyatşünaslıq metodlarının inteqrasiyasını daha effektiv sayan dilçilərə görə (Lotman, Dolinin və s.), mətndə bu inteqrasiya müxtəlif cür həyata keçirilə bilər. Daha çox xarici dili öyrənməyə daha yaxın mətn modeli – linqvistik götürülür və ya ədəbiyyatşünaslıq, ya da semiotikadan mənimsənilmiş anlayışlarla möhkəmləndirilir.

Tədqiq edilən mövzunun aktuallığını əsaslandıran başlıca məqamlardan biri mətn dilçiliyinin filoloji elmlərdə hansı sırada durduğunu müəyyən etməkdir. Həmçinin mətn nəzəriyyəsində mətn dilçiliyinin həll etməli olduğu məsələlərdən biri onun "Cərəyan, yoxsa xüsusi bölmə" olmasının aydınlaşdırılmasıdır. Bu sahədə olan yeni tədqiqatlar bir sıra açıq suallara da cavab verilməsini zəruri edir: mətn yalnız yeni baxış bucağındanmı öyrənilməlidir, yaxud tədqiqatın yeni obyektlərinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac var?; mətn dilçiliyinin predmeti kimi mətnin digər fundamental dilçilik obyektləri ilə müqayisədə spesifik xassələri varmı?; mətn dilçiliyinin meydana çıxması bütövlükdə dilçiliyin elmi və sosial statusu üçün nəyi ifadə edir?; dilçiliyin "təbii-elmi" və "humanitar" ölçüsünün aydınlaşdırılmasının vacibliyini aydınlaşdırmaq; mətn dilçiliyi və dilçiliyin "açıqlığı" problemi, onun digər elmlər üçün dəyərliyi məsələsinin aydınlaşdırılması; mətn dilçiliyi və filologiyanın elmi statusu problemlərinin dəqiqləşdirilməsi və s. Bu cəhətdən də mövzu öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Mətn dilçiliyinin bir elm sahəsi kimi formalaşması, mətnin işlədilməsi qaydaları, onun kommunikasiya sistemində aparıcı rolu öyrənildikcə dilçilikdə diskurs kateqoriyası da fəal surətdə işlədilməyə başlanır ki, bununla bağlı "diskurs" və "mətn" terminlərinin tətbiq edilmə sahələrinin dəqiq fərqləndirilməsi zərurəti də meydana çıxır.

Müzakirəyə təqdim olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət mətnin nəzəri məsələlərinin bir sıra yeni və aktual istiqamətdə araşdırılması və milli-etnik qavramaların mətndəki ifadə formalarının tapılması cəhdləri və gələcək araşdırmalarda onların nəzərə alınması ilə bağlıdır. Son illər mətn dilçiliyi sahəsində aparılan

çoxistiqamətlik, koqnitiv dilçiliyin nailiyyətləri və sosiolinqvistik araşdırmalar, mətnin və hipermətnin araşdırılmasındakı spesifik cəhətlər mətn dilçiliyinin fərqli istiqamətdə araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şərtləndirən daha bir cəhət yaxın və uzaq qohum dillər arasındakı mətnin struktur və üslub fərqlərinin müəyyən olunması ilə bağlıdır. Bu fərqlərin tapılması yaxın və uzaq qohum dillərdən bir-birinə tərcümə prosesində də nəzərə alınmalıdır. Mətn çevrilməsi qohum dillərdə gedən tarixi proseslərdə onların konstruksiyaları arasındakı fərqləri, sözlərin mətndəki anlam fərqlərinin müəyyən olunmasına, həmçinin dillərin strukturunda və üslublarında olan fərqlilikləri də başa düşməyə kömək edir.

Mövzunun öyrənilməsində bir istiqamət dünya dilləri, ümumi dil yarusları və mətndə onların ifadə formalarının tapılmasıdırsa, digər bir istiqamət milli dil obrazları və onların mətndəki əks olunması problemi ilə bağlıdır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyinin problemləri, mətn sintaksisinin yaranması, inkişafı, aparılan tədqiqatların əsas istiqamətləri sistemləşdirilir, tədqiqatların nəticələri dəyərləndirilir. Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyinin tədqiqində olan əsas problemlər qruplaşdırılır və gələcək tədqiqatlar üçün açıqlanır. Həmçinin türk dillərində olan mətnlərin universal cəhətləri, xüsusilə qədim türk mətnlərinin əsas struktur və qədim türk yazı mətnləri, folklor mətnləri, frazeoloji mətnlər, deyim mətnləri, atalar sözlərində milli – etnik düşüncələrin oxşarlığı onu deməyə əsas verir ki, eyni kökdən olan dillər ekstralinqvistik təsirlərlə dəyişə bildiyi kimi, ümumi, əsas ortaqlıq ifadə tərzini də qoruya bilər. Qədim türk poetik mətnləri üçün ortaqlıq cəhət olan ritm və melodiklik, sintaktik paralelizm və onu yaradan vasitələr, demək olar ki, bütün türk mətnləri üçün eynidir.

Bu tipli araşdırmalar müasir dilçiliyimizin çətin və mürəkkəb bir sahəsində gizli qatların, yeni aspektlərin meydana çıxmasını asanlaşdırır. Bu istiqamətdə tədqiqatlar genişləndikcə, mətn dilçiliyinin, aktual sintaksisin sahələri də çoxalır, dil sistemində yeni qatlar üzə çıxır.

MSB-nin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin qohum dillərin materialı əsasında ətraflı şəkildə tədqiqi mətnin digər tərkib hissələrinin (frazə, diskurs, söyləmə, abzas, period, frazafövqi vahid, makromətn, hipermətn s.) də geniş tədqiqinə imkan və şərait yarada bilər.

Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqi istiqamətində aparılan hər bir araşdırma türkoloji dilçilikdə mətnin struktur və funksional, həmçinin etnososioloji, etnogenoloji, sosiolinqivistik istiqamətlərində tədqiqinin əsas istiqamətləri və parametrlərinin müəyyən olunmasında gələcək tədqiqatçılara yardım göstərəcəkdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı mətn dilçiliyində olan elmi-nəzəri tədqiqatlar, qədim türk abidələrinin mətnləri, orta əsrlər türk dillərinin əsas abidələrinin mətnləri, müasir türk dillərində olan müxtəlif mətnləridir, predmeti isə avropa və türkoloji dilçilikdə mətnin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri materiallar, türkdilli mətnlər M. Kaşğarının "Divani-lügət-it türk" əsərinin mətnləri, "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnləri, müasir türk dillərindən götürülmüş müxtəlif mətnlər, deyimlər, atalar sözləri və başqalarıdır. Tədqiqat materialı kimi müxtəlif türk dillərində olan qədim mətnlər götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Əsas məqsəd türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisinin əsas problemlərini sistemləşdirmək, bu sahədə olan əsas tədqiqat istiqamətlərini müəyyən etmək, mətnə yanaşmanın əsas tiplərini qruplaşdırmaq, qədim və müasir türkdilli mətnlərdə milli-etnik düşüncənin ifadə formalarını tapmaq, onların kompleks təsvirini vermək, müqayisəli və linqokulturoloji təhlilə cəlb etməklə mətndəki funksiyalarını müəyyənləşdirməkdir. Həmçinin müasir dövrdə dünya dilçiliyində mətnin tədqiqində aparıcı yanaşmaları – xalis mətn, sintaktik, üslubi, semantik, kommunikativ, psixolinqivistik yanaşmaları müəyyən etmək, türk dillərinin müxtəlif mətn nümunələrində – qədim mətnlərdə, atalar sözləri və deyimlərdə onların sərhədlərinin müəyyən olunması meyarları, mətnin komponentləri arasında semantik və məntiqi əlaqə və onların formaları, mətnə qrammatik bağlılıq və onun ifadə formaları, mətnə ifadə olunan milli-etnik xarakterin əsas əlamətləri, qədim türk mətnlərinin əsas quruluş xüsusiyyətləri, qədim türk mətnlərinin ritmik xarakteri, melodikliyi yaradan əsas vasitələr, qohum dillərdə mətnin əsas ortaqlıq və fərqli cəhətləri, müxtəlif üslubi və sintaktik vasitələrin yaranma səbəbləri, etnolinqivistik təsirlərlə yaranan fərqliliyin müəyyənləşdirilməsi, türkdilli mətnlərdə

ekspressivliyi yaradan vasitələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin aşkarlanmasıdır.

Bu məqsədə aşağıdakı *vəzifələrin* yerinə yetirilməsi şərti ilə nail olmaq mümkündür:

- mətn dilçiliyinin əsas problemlərini qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək;

- dilçilikdə mətnin tədqiqində əsas yanaşmaları müəyyənləşdirmək;

- türk dillərində mətn dilçiliyinin əsas tədqiqat metodlarını, mətni öyrənmənin əsas metodoloji əsaslarını dəqiqləşdirmək, mətn təhlilində metodların dəyişdirilməsi zərurəti: induktiv metodların əvəzinə hipotetik-deduktiv yanaşmanın üstünlüyünün müəyyən edilməsi;

- mətnin frazafövqi komponentlərinin üstün tipini, mətn əmələgətirən vahidlər, onların əsasında duran əlamətləri müəyyən etmək, mətnə frazafövqi komponentlərin öz aralarında necə münasibətdə olduğunu müəyyən etmək, mətn strukturlarında elementlərin frazafövqi komponentlərə görə bərabər, yaxud qeyri-bərabər paylanma səbəblərini aydınlaşdırmaq;

- mətn dilçiliyinin yeni sahələri və onların əsas vəzifələrini, bu istiqamətdə olan tədqiqatların əsas tezislərini sistemləşdirmək, mətnin koqnitiv istiqamətdə araşdırılmasının əsas cəhətlərini ümumiləşdirmək;

- dilçilikdə linqvovitorik mentalıq, dil şəxsiyyəti və linqvovitorika məsələləri, freymlərin mətnaltı mənaların üzə çıxarılmasındakı rolunu əsaslandırmaq;

- generativ dilçiliyin əsasında dilin törədici modeli haqqında təsəvvürləri sistemləşdirmək, mətnin sosiolinqvistik təhlilinin nəzəri məsələləri istiqamətdə olan əsas elmi mülahizələri ümumiləşdirmək;

- mətnin funksional təyinatı - ünsiyyət vasitəsi, idrak, emosional - əqli və sosial-kommunikativ özünüifadə aləti olması ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək;

- MSB-nin quruluş mənzərəsini, onun komponentlərini təşkil edən cümlələr arasındakı bağlılığı - əlaqələri (zəncirvari və paralel əlaqə) dəqiqləşdirmək, mətnin cümlələri arasında radikal və xətti əlaqə tiplərini müəyyənləşdirmək;

- mətn dilçiliyinin “təbii-elmi” və “humanitar” ölçüsünün müəyyən olunması, mətn dilçiliyi və filologiyanın elmi statusu

problemlərinin öyrənilməsi və müəyyən olunması, mətn dilçiliyinin mətnlərin qovuşağında öyrənilməsi zərurətinin əsaslandırılması;

- qədim mətn nümunələrindəki mətnə ifadə olunan tarixi, etnoqrafik, sosial, mədəni faktorların təsvirini vermək, türk dillərində olan mətn nümunələrindəki konseptlər, onların milli-etnik xarakterin müəyyən olunmasında rolunu müəyyən etmək, türkdilli mətnlərdə ümumi konseptlərin müəyyən olunması və onların təhlilini aparmaq, türkdilli mətndəki konseptlərin mədəni-assosiativ məzmununun və strukturunun təsvirini vermək;

- türk dilləri üçün tipik olan MSB komponentləri arasında əlaqələri, morfoloji vasitələri (bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, ədatlar, modal sözlər, qrammatik və leksik-qrammatik şəkilçilər), sintaktik vasitələri (söz sırası, cümlə düzümü, təkrarlar, sinonimlik-parallelizm və s.), məzmun vasitələrini (xatırlama, bağlılıq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik və s.), bu vasitələrin mətnin ayrı-ayrı cümlələrinin münasibətlərinin tənzimlənməsindəki rolunu və xüsusən də MSB-də əhatə olunan mənənin - mikro mövzunun açılmasındakı rolunu qədim dil faktları əsasında aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində ilk dəfə olaraq türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisinin nəzəri problemləri sistemli şəkildə araşdırma mövzusu olur. Mətn dilçiliyinin əsas problemləri qruplaşdırılaraq sistemləşdirilir, mətnə yanaşma tipləri müəyyən edilməklə, mətnə aid bütün məsələlər kompleks şəkildə araşdırılır. Mətn dilçiliyinə aid son tədqiqatlar ələ alınaraq, mətnin öyrənilməsində yeni yanaşmalar, zəngin elmi ədəbiyyat təhlil edilir. Mətn dilçiliyində və xüsusilə koqnitiv dilçilikdə yaranan yeni tədqiqatlar, araşdırmalar və onların şərhə verilir. Türk dillərinin mətn nümunələrinin müqayisəli öyrənilməsi, onlar arasında funksional və kontekstual sinonimliyinin mövcud olduğu müəyyən olunur.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat sistemli yanaşma, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və təsviri metodlara əsasən aparılmışdır. Bu kompleks yanaşma əsasında türkoloji dilçilikdə və ümumilikdə dilçilikdə mətn dilçiliyinin əsas problemləri sistemləşdirilir, mətnə yanaşma tipləri qruplaşdırılır, mətnin struktur və semantik xarakteri öyrənilir, mətnin semantik bağlılığı və onun əsas formaları göstərilir. Türkdilli mətnlərdə mətn dilçiliyinin problemləri bütöv bir sistem kimi təhlil

edilir. Tədqiqatda həmçinin türk mətnlərinin milli-etnik xarakteri koqnitiv dilçiliyin son nailiyyətləri əsasında müəyyənəşdirilir, dil şəxsiyyəti və milli-etnik düşüncənin ifadə tərzində universal və milli cəhətlər təhlil edilir.

Tədqiqat fənlərarası interaktiv xarakter daşıyır və linqvistika, sosiologiya, psixologiya və kulturologiya kimi elmlərin qovuşması mövqeyində dayanır. Qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, kontekstual, statistik, koqnitiv təhlil və üslubi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyə aşığıdakı əsas müddəalar çıxarılır:

- Mətn dilçiliyi dilçiliyin, poetikanın, ritorikanın, praqmatikanın, semiotikanın, hermenevtikanın kəsişməsində meydana çıxan filoloji fəndir və çox sayda fənlərin kəsişməsində yaranmış, lakin öz ontoloji statusunu da saxlamışdır. Həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda mətnin zəngin üslubi formaları onu deməyə əsas verir ki, mətn müxtəlif elmlərin qovuşuğunda tədqiq edilməlidir. Mətn, eyni zamanda, etnopsixoloji, etnososioloji və etnokulturoloji məqamları da özündə birləşdirən kompleks birliyin məhsuludur. Bu səbəbdən də mətni poetika, dilçilik, psixologiya, sosiologiya, üslubiyyat, ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin qovşağında təhlil etmək lazımdır;

- Mətn dilçiliyi həm də dilçilik tədqiqatlarının bir istiqamətidir, onun obyekt rəbitəli mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalarla ifadə olunan məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. Mətnin tədqiqində aparıcı yanaşmaları şərti olaraq belə ayırmaq olar: xalis mətn yanaşması, mətnə sintaktik yanaşma, mətnə üslubi yanaşma, mətnə semantik yanaşma, mətnə kommunikativ yanaşma, mətnə psixolinqvistik yanaşma, mətnə koqnitiv yanaşma;

- Müasir dövrdə mətn dilçiliyi iki istiqamətdə daha çox inkişaf etmişdir: *Birinci* istiqamət mətn dilçiliyinin ümumi qoludur: bu istiqamət mətn dilçiliyinin cərəyanlarından biri olmaqla, düzgün kommunikasiyanın təmin olunması ilə əlaqədar olan məzmun komponentlərini üzə çıxarır və bununla da, ümumiyyətlə, mətnin düzgün qurulmasını təmin edir. Mətn dilçiliyinin *ikinci* istiqaməti hər hansı bir qapalı mətnə dərin mənalardan üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bu halda dil vahidlərinin işlədilməsi prinsipinin müəyyənəşdirilməsi bəzən ədəbiyyatşünaslıq və üslubi təhlildən kənar qalan məna

qarşıqoymalarını və mətnin mövzusunu aşkar etməyə kömək edir. Bu cərəyan mətnin gizli mənasının izahı kimi hermenevtika ilə birləşir; qədim, xalq-arxaik strukturlu mətnlərə, həmçinin poetik mətnlərə tətbiq edilir;

- Mətni dilçilik baxımdan araşdırarkən tətbiq olunan yanaşmaların üç əsas istiqamətini fərqləndirmək olar: *mətn dilçiliyi*, *mətn qrammatikası və mətn üslubiyatı*. *Birinci istiqamət* mətnə spesifik kateqoriyalar cərgəsinə malik olan struktur kimi baxır, onun yolu "tamdan hissəyə qədərdir"; *ikinci istiqamət* dilin xüsusi super sintaktik səviyyəsini yaradan cümlədən üstün bütövləri tədqiq edərək mətni "hissədən tama qədər" istiqamətdə təhlil edir, *üçüncü istiqamət* nitqin funksional-məna və kompozisiya-məna tiplərini öz obyektini kimi nəzərdən keçirir;

- Mətn nəzəriyyəsində koqnitiv dilçiliyin nailiyyətlərinin tətbiqi mətnin öyrənilməsində və qavranılmasında fərqli yanaşmanı formalaşdırır. Mətnin semantik strukturunun araşdırılması ona koqnitiv yanaşmanı tətbiq etməklə mümkün görünür. Mətnaltı mənalar mətnə o dildə danışan dil daşıyıcılarının dilxarici biliklərinin ifadəsinin öyrənilməsi, müxtəlif xarakterli mətnlərin təhlili zamanı belə yanaşmaların əhəmiyyətini daha da artırır. Beləliklə, koqnitivlik mətnləşüurlu manipulyasiya etmənin yeni imkanları açılır;

- Eyni kökdən olan dillər ekstralinqvistik təsirlərlə dəyişə bildiyi kimi, ümumi, əsas ortaqlıq ifadə tərzini qoruya bilir. Türk dillərində milli dil obrazları qədimə getdikcə çoxalır, müasir mətnlərdə isə fərqli üslubların yaranması və universal ifadə formalarının, modern ifadə formalarının yaranması ilə azalır. Qədim türk poetik mətnləri üçün ortaqlıq cəhət olan ritm və melodiklik, sintaktik paralelizm və onu yaradan vasitələr, demək olar ki, bütün türk mətnləri üçün eynidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, mətn dilçiliyinin əsas mübahisəli məsələləri bir kompleks halında tədqiq edilir. Nəzəri problemlər qruplaşdırılır, mətnə yanaşma üsulları sistemləşdirilir və mətnin öyrənilməsinin əsas üsulları və metodları dəqiqləşdirilir. Dissertasiyada mətn dilçiliyinin son nailiyyətləri əsasında türkdilli mətnlərdə bir sıra qavramlar təhlil edilir ki, bu da gələcəkdə türk mətnlərinin təhlilində yeni istiqamətlərin aparılmasına kömək edə bilər. Türk dillərinə məxsus xarakterik bir

kontekstdə nitq vahidlərinin əsas xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və eyni zamanda bütün türkdilli xalqlar üçün ortaq olan nitq modellərinin ümumi və unikal xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, bu tədqiqat ümumi və müqayisəli dilçilikdə, mətnin konseptual tədqiqində, filoloji və humanitar fənlərərsə əlaqənin vacibliyi və mətn tədqiqinin bu istiqamətdə əsas obyekt ola biləcəyi ehtimalını gücləndirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondadır ki, onun nəticələrindən Mətn dilçiliyi, Sintaksis, Üslubiyyat, Türkologiyaya giriş, Müqayisəli dilçilik, Ümumi dilçilik tədqiqatlarında, müxtəlif dərslək və vəsaitlərin, mühazirə mətnlərinin, mövzu ilə bağlı olan dissertasiyaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən kulturologiya, linqvokulturologiya, müqayisəli dilçiliklə bağlı araşdırmalarda, mədəniyyətlərərsə kommunikasiya ilə bağlı söylənilən mühazirələrdə, dərslək və vəsaitlərin hazırlanmasında, mətn dilçiliyi ilə bağlı yazılan monoqrafiyalarda da istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllif tərəfindən həm respublikada, həm də xaricdə çap olunmuş 2 monoqrafiyası, 35 məqaləsi, o cümlədən 19 məruzə və tezislər şəklində respublika ali məktəblərərsə və beynəlxalq elmi konfranslarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiyanın əsas müddəaları Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının iclasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi; Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 14 səhifə, birinci fəslə 62 səhifə, ikinci fəslə 41 səhifə, üçüncü fəslə 54 səhifə, dördüncü fəsil 74 səhifə, nəticə hissəsi 11 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 48 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 304 səhifə, 473, 964 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı *"Mətn dilçiliyinin tədqiqi tarixi"* adlanır. Bu fəsil bir neçə yarımbaşlıqlara ayrılır. *"Avropa və rus dilçiliyində mətn dilçiliyinin tədqiqi"* hissəsində Avropa dilçiliyində mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar və onların əsas istiqamətləri sistemli şəkildə tədqiq edilir. Bu fəsildə mətn sintaksisinin tədqiqinin əsas mərhələləri və bu mərhələlərdə aparılan tədqiqatların mühüm elmi tezisləri şərh edilir, çıxarılan nəticələr göstərilir.

Mövzunun dünya və rus dilçiliyində tədqiqi, əsasən, XX əsrin payına düşür.

İkinci yarım fəsil *"Türkoloji dilçilikdə mətnin tədqiqi"* adlanır. Mikromətnin cümlədən daha böyük bir sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi türkoloji dilçilikdə XX yüzilin ortalarında meydana çıxmışdır. Avropa və Rusiyada MSB-nin öyrənilməsi sahəsində böyük uğurlar olsa da, türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisi məsələsi hələlik nisbətən az öyrənilmişdir. Halbuki türkoloji dilçilikdə mətnin öyrənilməsi məsələsinə çox ilkin formada hələ XIX yüzildə yaşamış görkəmli alim Mirzə Kazım bəyin məşhur *"Qrammatika"*¹ kitabında rast gəlirik.

Türkoloji dilçilikdə hələlik bu mövzu xüsusi araşdırma obyektı olmasa da, mətn dilçiliyinin, aktual sintaksisin bir sıra məsələləri, o cümlədən aktual üzvlənmə və onun mətn yaratma imkanları, frazafövqi vahid, period, sintaktik bütöv, mürəkkəb mətn, mətnin, paralel və zəncirvari əlaqə üsulları, mətnin semantikasısı və s.

---

¹ Казымбек, М. Общая грамматика турецко-татарского языка / М.Казымбек. – Казан: – 1846, – с.436-437.

haqqında M.Zəkiyevin, Q.Nasilovun, Doğan Günayın, K.Üstünovanın, K.Abdullayevin, A.Məmmədovun, K.Vəliyevin, Ə.Cavadovun, N.Abbasovanın, Ə.Xəlilovun, F.Əlizadənin, Ə.Abdullayevin, N.Novruzovanın, Q.Bəyzadənin tədqiq və araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək olar.²

Mürəkkəb sintaktik bütövün – mikromətnin cümlədən daha böyük bir sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi türkoloji dilçilikdə XIX yüzilin ortalarında meydana çıxsada, bütövlükdə mətn sintaksisi, bir filoloji elm sahəsi kimi, türkologiyada XX yüzilin 50-ci illərindən sonra formalaşmışdır. XX yüzilin ortalarında tatar, Azərbaycan, qazax, özbək, türkmən və son illərdə Türkiyə dilçiliyində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, türkoloji dilçilikdə bu sahə inkişaf edir, tədqiqatlar dərinləşir. Türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisinə həsr olunmuş araşdırmalar paralel olaraq həm qrammatika, semantika, semasiologiya, leksikologiya, leksikoqrafiya, həm də sosiolinqvistika və çoxdillilik, tərcümə nəzəriyyəsi, mətn dilçiliyi və koqnitiv linqvistika və s. sahələrlə əlaqədar olaraq qələmə alınmışdır. Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyi ilə bağlı yeni elmi araşdırmaları (Abdullayev, Abdulkadir İnan. Ə.Rəcəbli, K.İmer, M.Musaoğlu, Z. Avşar Amirov, Zəkiyev, Borgoyakova, Berdaliev, Nasilov, Nurmanov, Demircan, Doğan

---

²Закиев, М.З. Лингвоархеология және туркілерд ін әеникалык тамары // Алтаистика және Туркология, – 2011. № 1. – с.43-52; Закиев, М.З. Татар синтаксисы / М.З.Закиев. – Казан: – 2008. – с.340-352; Günay, D. Metin bilgisi / D.Günay. – 3. Baskı. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, – 2007. – 528 s.; Üstünova, K. Türkcede yapı kavramı ve sözdizimi incelemeleri / K.Üstünova. – Bursa: Akçağ Yayınları, – 2002. – 244 s.; Abdullayev, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – 281 s.; Abdullayev, K. Mətni anlama modelləri / K.Abdullayev. – Bakı: Bakı Univ.nəşri, – 1999. – 176 c.; Məmmədov, A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001. – 144 s.; Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – 268 s.; Bəyzadə, Q. Mətn dilçiliyi / Q.Bəyzadə. – Bakı: Qorqud, – 1997. – 274 s.; Mahmudov, M. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi / M.Mahmudov. – Bakı: –1994; Novruzova, N.S. Mətn dilçiliyi / N.S.Novruzova. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 183 s. və b.

Günay, Bozşahin ve Zeyrek, Ömer, Uğurlu, N.Novruzova, M.Musaoğlu və b.), bu sahədə olan elmi fikirləri ilə tanış edirik.³

K.Abdullayevin fikrincə, *“türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi məsələlərinin tədqiqində N.Hacıyevanın da fikirləri nəzərə alınmalıdır.”* 1960-cı ildə prof. N.Hacıyeva Azərbaycan dilində tarixi abidələrin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyasında *“mürəkkəb perioddakı zəncirvari feili konstruksiyalar”*dan yazır. *“Amma təəssüf ki, indiyə qədər onun bu fikirləri mətn dilçiliyi ilə məşğul olan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyib. Bunun əsas səbəbi ondadır ki, nəinki Azərbaycan türk dilində, ümumiyyətlə bütövlükdə türkologiyada bu problem sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir”*⁴.

Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin – mikromətnin öyrənilməsinə dair tədqiqatlar içərisində mətnin sərhədlərinin müəyyən olunması məsələsi daha aktualdır. Türkoloji dilçilikdə ilk dəfə K.Abdullayev MSB-nin sərhədlərin, mətnin müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərinin, başlanğıc və bitmə nöqtələrini göstərən müəyyən bir meyar müəyyənləşdirməyin vacib olduğunu qeyd edir: *“Belə bir meyarı müəyyənləşdirmədən, aydın məsələdir ki, bu sintaktik hadisənin daxili mexanizminin öyrənilməsinə başlamaq mümkün deyil”*⁵.

Türk dillərində MSB-ün sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün

---

³ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin sintaksisi / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 634 s.; İnan, A. Eski Türklərdə və Folklorunda Ant // Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, – 1948. Cilt:VI, Sayı 4, – s. 279-290; İmer, K. Türkiyede Dil Planlanması Türk dil devrimi / K.İmer. – Ankara: MEB, – 2001. – 208 s.; Üstünova, K. Dil yazıları / K.Üstünova. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2002. – 303 s.; Musaoğlu, M. Türkolojinin çeşitli sorunlar üzerine mekaleler – incelemeler / M.Musaoğlu. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2002. – 320 s.; Avcı, Z. Biattan Emine ... kamusal sorumluluk üstlenenlerin ve temsilcilerinin ant içmesi // Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, – 2012. S. 10, – s. 16; Günay, D. Metin bilgisi / D.Günay. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, – 2007. – 528 s.; Üstünova, K. Türkçede yapı kavramı ve sözlerin incelemeleri / K.Üstünova. – Bursa: Akçağ Yayınları, – 2002. – 244 s.

⁴ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, –1999. – s.199

⁵ Yenə orada, – s. 198

öz meyarını təklif edən müəllif Azərbaycan və digər türk dillərinin sintaktik quruluşunu əsas götürür. “Çox mümkündür ki, bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dərəcədə başqa qohum türk dilləri üçün də səciyyəvi ola bilər və təbii ki, bizim təklif etdiyimiz meyar müəyyən mənada başqa türk dillərindəki mürəkkəb sintaktik bütöv sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə də tətbiq edilmə imkanına malikdir.”⁶

Azərbaycan və türk dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyən olunması məsələsinə Ə.Cavadov, Ə.Xəlilov, N.Novruzova, K.Üstünova və başqaları da öz əsərlərində toxunmuşlar.⁷ Lakin K.Abdullayevin türk dillərində MSB-nin sərhədlərinin müəyyən edən meyarları daha etibarlı hesab olunur.

XX yüz ilin 60-cı illərində M.Z. Zəkiyevin mətn dilçiliyi və ya sintaksisi sahəsindəki tədqiqatları əks olunub. Onun “*Синтаксический строй татарского языка*”⁸ adlı əsəri burada tatar dili əsasında mətnin əsas xarakterik cəhətləri təhlil edilir. Tatar dilinin materialları əsasında mətn üzərində araşdırmalar aparan müəllif mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri, həcmi, semantik xüsusiyyətləri, mətnə əlaqələndirici vasitələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir.⁹

*Tatar dili materialları əsasında M.Zəkiyev 1974-cü ildə çıxan “Xəzər qe tatar ədəbi teli (sintaksis) kitabının “Sintaktik bütənlər (sintaktik bütövlər) adlı hissəsində*¹⁰ mətnin cümlələr birliyinin əmələ gətirdiyi mikro mətnin qrammatik və məzmun məsələlərinə həsr etmişdir. M. Zəkiyevin daha bir kitabında 1984-cü ildə Kazanda nəşr olunan “*Хезерге татар әдәбә теле синтаксисы һәм*

---

⁶ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev.– Bakı: Maarif, –1999. – s.187

⁷ Üstünova, K. Türkcədə yapı kavramı və sözlərin incelemləri / K.Üstünova. – Bursa: Akçay Yayınları, – 2002. – s. 87-136.

⁸ Закиев, М. Синтаксический строй татарского языка / М.Закиев. – Казань: – 1963

⁹ Yenə orada – c.361

¹⁰ Zakiev, M.Z. Xezer qe tatar ədəbi tele / M.Z.Zakiev. – Kazan: – 1974. – s. 257-263

пунктуациясе” kitabında isə mətnin ümumi problemlərindən danışılır. Kitabda müəllif sintaktik bütövlərdə müəllif mətni və söyləm məsələlərini açıqlayır.¹¹

Tatar dili sintaksisinin əsas tədqiqatçılarından olan M.Zəkiyevin “Татар синтаксисы”¹² kitabında tatar dili materialları əsasında mətnin əsas xarakterik cəhətləri araşdırılır. Müəllif mətnin əsas əlaməti kimi mənə və kommunikativ, struktur, qrammatik bütövlüyünü xüsusi vurğulayır. Ə.Cavadov mətnin komponentləri arasında şərt, zaman, məkan, səbəb, məqsəd və s. münasibətlər əsasında əlaqənin yarandığını qeyd edir, həmçinin təkrarların bağlayıcı vasitə kimi mühüm rolunu göstərir¹³.

Dissertasiyada ikinci fəslin yarımbaşlıqlarından biri “Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilməsi” adlanır. Burada Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin tədqiqinin aparıcı tədqiqatları və onların əsas istiqamətləri şərh olunur. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin (mikromətnin) öyrənilməsinə dair tədqiqatlar bir neçə istiqamətdə aparılıb:

- mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur məsələləri;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərin də poetika məsələləri;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərin semantikasi;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərdə aktual üzvlənmə;
- mürəkkəb sintaktik bütövlərdə intonasiya məsələləri;
- müxtəlif sistemli dillərdə (rus, ingilis, Azərbaycan)

mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur məsələləri, bağlayıcı vasitələrinin müqayisəli öyrənilməsi, mətnə sintaktik paralellik, sinonimlik, təkrarlar sistemi və s. araşdırma mövzusu olmuşdur.

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dilçiliyimizdə mətn sintaksisinə maraq artır, onu nitqin müstəqil, cümlədən böyük vahidi sayaraq öyrənməyin tərəfdarı olan dilçilərimizin sayı çoxalır. Bu cəhətdən Ə.Cavadovun tədqiqatları da maraqlıdır. O, mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələnməsində söz sırasının

---

¹¹ Zakiev, M.Z. Xezer qe tatar ədəbi tele / M.Z.Zakiev. – Kazan: – 1974. – s .94

¹² Закиев, М. З.Татар синтаксисы /М.Закиев. – Kazan: – 2008.

¹³ Cavadov, Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – s.57-92

mühüm rolunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllif bu barədə yazır: *“Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri xatırladır. Odur ki, hər hansı dil vahidinin müstəqilliyi nisbi mənada başa düülür. Əgər cümlənin müstəqilliyini mütləq mənada qəbul etsək, onda nitqimizdəki cümlələrin bir-birindən asılılığını inkar etmiş olarıq”*¹⁴.

Lakin Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinin sistemli araşdırılması əsasən 70-ci illərdən başlanır. Ə.Cavadov *həmçinin Azərbaycan dilindəki sintaktik vahidlərin düzülüşü, söz sırası, cümlələrin əlaqələnməsi məsələlərini araşdırmışdır*¹⁵. Ə. Cavadov Azərbaycan sintaktik bütövləri nitqimizin müstəqil vahidi kimi ayıraraq, onu ətraflı xarakterizə etməyə çalışır. Müəllifin fikrincə, *“məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əmələ gətirdiyi hissə (parça) sintaktik bütöv sayılmalıdır”*¹⁶.

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində Ə.Xəlilov Azərbaycan dili materialları əsasında mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyən olunmasına cəhd edir. Müəllif dilin müstəqil vahidi olan mürəkkəb sintaktik bütövlərin başlanğıc və son nöqtəsinin olmasını və onun müəyyən olunması üçün prinsiplərin tapılmasını vacib sayırdı. *“Əlbəttə bir halda ki, dilin müəyyən vahidindən söhbət gedir, o başqa dil vahidlərindən fərqlənməli, müəyyən sərhədlərə və bir sintaktik vahid kimi başlanğıc və sona malik olmalıdır”*¹⁷.

MSB-nin sərhədinin olması məsələsinə münasibət bildirən Xəlilov mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkibindəki mərkəzi cümlənin onun sərhədlərini müəyyən etməkdə əsas meyar olduğunu söyləyir”.¹⁸ *Onun fikrincə, “konkretləşmə tələb edən mərkəzi cümlə aydın olana kimi onun izahına xidmət edən cümlələr və ya cümlə qrupları haradan başlayıb harada bitirsə, sintaktik tamın da*

---

¹⁴ Cavadov, Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. – s. 159

¹⁵ Yenə orada, – s. 160

¹⁶ Yenə orada, – səh. 154

¹⁷ Xəlilov, Ə.Ə. Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərb. EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, – 1969. № 1, – s.7-8.

¹⁸ Yenə orada.

sərhədləri oradan başlayıb, orada bitir".¹⁹

XX əsrin 80-ci illərdə Azərbaycanda sintaksisin bu yeni sahəsinin öyrənilməsinə maraq artmağa başladı və yeni tədqiqat işləri yarandı. K.Abdullayevin bu sahədəki işləri daha uğurludur. O, 1980-ci illərdə mətn sintaksisinə aid bir çox məqalələr çap etdirir. Həmçinin doktorluq dissertasiyasının bir fəslini mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur və semantik cəhətdən öyrənilməsinə həsr edir.

Mətnin kommunikativ-funksional vəzifələrini hərtərəfli araşdıran müəllif cümlələrin qarşılıqlı münasibətlərində zaman və şəxs kateqoriyalarının rolunu xüsusi qeyd etmişdir: *"Beləliklə, ümumi qrammatik (morfoloji) göstəricilərin (zaman anlayışı, əvəzlik, hal şəkilçiləri və s.) köməyi ilə cümlələr bir semantik mənadan digərinə keçir. Cümlələri semantik cəhətdən bir-birlərinə bağlamaq üçün qrammatik əlamətlərdən istifadə olunur və cümlələrin semantik əlaqələnməsi (fasiləsizlik) yaranır"*²⁰.

K.Abdullayevin "Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri" adlı monoqrafiyası təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, həmçinin türkoloji dilçiliyində sintaksisin nəzəri problemlərinə, cümlə, mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi sahəsində mövcud fikirlərə yenidən baxmaq imkanı verir. Müəllif kitabda komponentlərin sintaktik əlaqə üsullarından danışarkən yazır ki, sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bunu qrupa komponentlər arasındakı mənə əlaqəsini təmin edən və komponentlər arasındakı tekst yaradılmasına aid olan struktur əlaqəni təmin edən tekst yaradıcı faktorlar təmin edilə bilər...²¹

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin öyrənilməsində 80-90-cı illərdə aparılan araşdırmalardan F.Əlizadə, K.Vəliyev, A.Məmmədov, N.Abbasova və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar.

---

¹⁹ Xəlilov, Ə.Ə. Əvəzliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərbaycan EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, – 1969. № 1, – s. 9-12.

²⁰ Абдуллаев, К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, – 1978. № 5. – с.13

²¹ Yenə orada, – с.13-14.

Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinə dair tədqiqatların bir qismi mətnin tərkibindəki cümlələrin aktual üzvlənməsi məsələsinə həsr olunub. Bu sahədə F.Əlizadə, N. Abbasova, Ə.Abdullayev və başqaları daha çox tədqiqatlar aparıblar. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin mahiyyətindən danışarkən N. Abbasova mürəkkəb sintaktik bütövün avtonomluğunu, ümumi semantik mexanizmini, xüsusi bir quruluş təşkil etdiyini göstərir²². F.Əlizadə Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə həsr etdiyi namizədlik dissertasiyasında və bir çox məqalələrində mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərinin struktur-funksional xüsusiyyətlərini, onlar arasındakı münasibətləri, tema-rema məsələlərini araşdırmışdır²³. Ə. Abdullayev Azərbaycan və ingilis dillərində bədii mətnlər üzərində araşdırmalar apararaq, iki dildə cümlənin aktual üzvlənməsi məsələlərini müqayisə etmişdir²⁴. Ə.Abdullayevin tədqiqatlarında mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmənin rolu məsələsi daha ətraflı işlənmişdir.²⁵

Qədim mətnlər üzərində araşdırmalar aparan Ə.Rəcəbli özünün "Göytürk dilinin sintaksisi"i kitabında qədim türk yazılı abidələrinin mətnlərini tədqiq etmişdir²⁶.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin strukturunu epos mətnləri əsasında öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərdən biri Y.Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" və bədii mətnin fonoloji strukturu" (metodik

---

²² Abbasova, N. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri //Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar, – Bakı: ADU nəşri, – 1987, – s. 11

²³ Əlizadə, F. Cümlənin aktual üzvlənməsi və kontekst // Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri, – Bakı: ADU nəşri, – 1981; Əlizadə, F. Mətnin semantik təhlili haqqında // Azərbaycan dilində sintaktik quruluşu məsələləri, – Bakı: ADU-nun nəşri, –1982; Əlizadə, F. Mətnin semantik təhlili haqqında // Azərbaycan dilində sintaktik kateqoriyalar, – Bakı: ADU-nun nəşri, – 1987; Əlizadə, F. Nitq hissələrinin aktuallaşmasına dair bəzi qeydlər // Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri, – Bakı: ADU-nun nəşri, – 1987.

²⁴ Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, – 1998

²⁵ Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Abdullayev. – Bakı: – 2011.

²⁶ Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin sintaksisi / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003

vəsait) - kitabıdır. Kitabda müəllif mətni bir neçə istiqamətdə araşdırır: Mətn və fonem, mətn və heca, mətn və vurğu, mətn və intonasiya, mətn və ahəng qanunu²⁷.

Müəllif KDQ mətnlərində fonemlərin yaratdığı həm cümlə qafiyələnməsini yarımçıq və tam qafiyələnməni, həm də bir neçə cümlənin yaratdığı mürəkkəb sintaktik bütövlərin - mətnin qafiyələnməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərir²⁸.

Bu fəslin yarımfəsillərindən biri də Türkiyə dilçiliyində mətnin öyrənilməsinə həsr olunub. Türkiyə dilçiliyində mikromətnin-MSB-nin öyrənilməsinə XX yüzilin sonlarında başlanmışdır. Türkiyə dilçiliyində mətn bilgisi məsələlərinə Uludağ Universitetinin professoru Kərimə Üstünova cümlədən daha böyük vahidin- MSB varlığı məsələsini və onun yaranmasında təkrar nominasiyasının rolunu “Türkçədə yapı kavramı ve söz dizimi incelemeleri”²⁹ adlı kitabında araşdırır. Müəllif abidənin mətnləri əsasında cümlənin ən böyük dil vahidi olmadığını, MSB-nin səs, söz, cümlə və s. dil birliyi olduğunu və onun necə incələnməli olduğunu göstərir, mətnin struktur və məna bağlılığı məsələlərini örnəklərlə izah edilir³⁰.

Türkiyə dilçiliyində MSB-nin əsas xüsusiyyətləri haqqında Dokuz Eylül Universitetinin professoru Doğan Günayın tədqiqatları da çox maraqlıdır. Onun “Metin bilgisi” adlı kitabı çox dəyərlidir³¹. Kitabda müəllif mətn anlayışı, mətn və cümlə, mətnə zaman fərqləri, mətnin tonu, mətnin əsas özəllikləri, mətn tipləri məsələlərini araşdırır. Mətn qavramı hissəsində müəllif mətn və cümlə qarşılaşdırması aparır, onların fərqli cəhətlərini göstərir. Mətnin əsas əlamətləri sırasında G.Doğan mətnə tutarlılıq”-(koherentlik), mətnçilik (mətnin texnikası), bağdaşlılığı (bağlılıq,

---

²⁷ Əliyev, Y. “Kitabi-Dədə Qorqud” və bədii mətnin fonoloji strukturu: metodik vəsait / Y.Əliyev. – Bakı: GDU, – 2006. – s.4

²⁸ Yenə orada, – s. 13-14.

²⁹ Üstünova, K. Türkçədə yapı kavramı ve söz dizimi incelemeleri / K.Üstünova. – Bursa: Akçağ Yayınları, – 2002. – 244 s.

³⁰ Yenə orada, – s. 68-190.

³¹ Günay, D. Metin Bilgisi / Günay D. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, – 2007. – s.45.

əlaqəlilik) göstərir³². Mətdəki cümlələrin mətdən kənar və mətdəki mənalарının fərqli ola biləcəyini yazan müəllif bunun mətn daxili qaydalarla bağlı olduğunu hesab edir³³.

Mətn sintaksisinin tədqiqatçılardan biri də Mehman Musaoğludur. O, müasir türk dilində və folklor mətnlərində mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur məsələlərinə həsr etdiyi araşdırmalarında mürəkkəb sintaktik bütövlərin yazı və şifahi formalarını müqayisə etmiş, onların struktur və üslub fərqlərini göstərmişdir. Türk dilçiliyində M.Musaoğlunun bu sahədəki tədqiqatları "Türkolojinin çeşitli sorunları üzerine makaleler-incelemeler" adlı kitabında daha ətraflı verilir³⁴.

Dissertasiyanın ikinci fəslі **"Mətnin tədqiqində əsas yanaşmalar"** adlanır. Bu fəsilə mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar öyrənilir. Bu fəslin *"Mətn tədqiqində yanaşmaların əsas istiqamətləri"* hissəsində göstərilir ki, mətn dilçilik baxımdan tədqiq edərəkən tətbiq olunan yanaşmaları ümumiləşdirərək adətən üç əsas istiqaməti fərqləndirmək olar: *"mətn dilçiliyi, mətn qrammatikası və mətn üslubiyyəti. Birinci istiqamət mətnə spesifik kateqoriyalar cərgəsinə malik olan struktur kimi baxır, onun yolu "tamdan hissəyə qədərdir"; ikinci – dilin xüsusi super sintaktik səviyyəsini yaradan cümlədən üstün bütövləri tədqiq edərək mətni "hissədən tama qədər" istiqamətdə təhlil edir, üçüncü – nitqin funksional-məna və kompozisiya-məna tiplərini öz obyektі kimi nəzərdən keçirir. Bu zaman mətn konsepsiyalarının nəticələrinin qarşılıqlı tamamlanmasının mümkünliyi qeyd olunur"*³⁵.

Beləliklə, müasir dövrdə mətnin tədqiqində aparıcı yanaşmaları şərti olaraq belə ayırmaq olar: xalis mətn yanaşması(Qalperin 1981, Novikov 1983 və başqaları), sintaktik yanaşma(Solqanik 1997, Moskalskaya 1981 və başqaları), üslubi yanaşma(Odinsov 1980 və

---

³² Günay, D. Metin Bilgisi / Günay D. – İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, – 2007. – s. 45

³³ Musaoğlu, M. Türkolojinin çeşitli sorunları üzerine makaleler-incelemeler / M.Musaoğlu. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 2002. – 320 s.

³⁴ Yenə orada – 320 s.

³⁵ Ильенко, С.Г. Синтаксические единицы в тексте / С.Г.Ильенко. – Ленинград: ЛГПИ им. Герцена, – 1989. – с.7-8

başqaları), semantik yanaşma(Arnold 1973, Çernyaxovskaya 1983 və başqaları), kommunikativ yanaşma(Sidorov 1986, Bolotnova 1992 və başqaları), psixolinqvistik yanaşma (Sorokin 1985, Belyanin 1988 və başqaları). Şübhəsiz, təklif olunan diferensiasiya şərtidir və bu və ya digər tədqiqat dominantına söykənir.³⁶

Fəslin "Xalis mətn yanaşması" hissəsində göstərilir ki, İ.R.Qalperinin "Mətn dilçilik tədqiqatının obyektı kimi" monoqrafiyasında bütöv kimi mətn problemi prinsipial olaraq həll olunmuşdur. İ.R.Qalperin mətnə belə tərif verir: *"Mətn – bitkinliyə malik olan, yazılı sənəd şəklində obyektivləşən, bu sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi şəkildə işlənən, başlıq və xüsusi vahidlər (frazafövqi bütövlər) sırasından ibarət olan, leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif tipləri birləşən, müəyyən məqsədyönlüyə və praqmatik göstərişə malik olan nitq yaratma prosesinin məhsuludur"*³⁷.

İ.R.Qalperin mətnin kateqoriyaları, hissələri və bu parçalar arasındakı münasibətləri tədqiq etmişdir. O, mətnin əsas kateqoriyalarından -informatiklik, koheziya, kontinium (ayrı-ayrı məlumatların temporal və yaxud məkan qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan məntiqi ardıcılıq), hissələrə ayrılma, mətn kəsiyinin avrosemantikliyi (nisbi müstəqillik, hətta bəzən mətn fraqmentlərinin

---

³⁶Солганик, Г.Я. Стилистика текста: Учебное пособие / Г.Я.Солганик. – Москва: Флинта; Наука, – 1997. – 256 с.; Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 183 с.; Новиков, Ф.И. Семантика текста и ее формализация / Л.А.Новиков. – Москва: Русский язык, – 1979. – 250 с.; Одинцов, В.В. Стилистика текста / В.В.Одинцов. – Москва: Наука, – 1980. – 263 с.; Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка / И.В.Арнольд. – Ленинград: Просвещение, – 1973. – 304 с.; Черняховская, Л. А. Смысловая структура текста и ее единицы // Вопросы языкознания, – 1983. №6, –с. 117-126; Сидоров, Е.В. Основы системной концепции текста: / автореферат диссертации... кандидата филологических наук) / – Москва, 1986; Сорокин, Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста./ Ю.А.Сорокин. – Москва: Наука, – 1985. – 168 с.; Белянин, В.П. Введение в психолингвистику / В.П.Белянин. – Москва: ЧеРо, – 1999. – 128 с.

³⁷ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, –1981. – с.18

müstəqilliyi), retrospeksiya (əvvəlki məzmun-faktual informasiyaya aidlik) və prospeksiya (sonrakı məzmun-faktual informasiyaya aidlik), modallıq (fikir predmetinin subyektiv- qiymət xarakteristikası), inteqrasiya (tərkib hissələrinin vahid bütövdə birləşməsi, onların nisbi avtosemantiyasının neytrallaşması zamanı), bitkinlik (müəllifə görə fikrin müfəssəl surətdə ifadəsi)³⁸.

Mətnə sintaktik yanaşma məsələsi ikinci fəslin ayrıca yarım-fəslində öyrənilir. Mətnin strukturunda ayrı-ayrı cümlələr qruplarda, məntiqi və kompozisiya cəhətdən bitkin bloklarda birləşir ki, bunları da müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif cür adlandırırlar: fraza bütövləri və fraza ansambları (V.A.Buxbinder); frazafövqi bütövlər; mürəkkəb sintaktik bütöv (E.A.Referovskaya, İ.A.Figurovski, L.M.Loseva); tekstlər birliyi (E.İ.Şendels); nəsr ilə yazılmış, mənsur qitə (Q.Y.Solqanik)³⁹.

80-ci illərdə ətraflı şəkildə tədqiq edilmiş mətnin öyrənilməsinin sintaktik aspektini nəzərdən keçirərkən S.Q.İlyenkonun rəhbərliyi ilə "Mətnə sintaktik vahidlərin işlədilməsi problemi" qrupunun işini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir⁴⁰. Mikromətni əmələ gətirən "cümlələrin birliyi"nin təhlilinə yönəlmə burada prinsipial səciyyə daşıyır. "Kiçik sintaksislə" "böyük sintaksisin" əlaqəsini öyrənmək zərurəti bu tədqiqatlarda əsas yer tutur. Sintaksisin dil, nitq və mətn vahidlərinə müvafiq "linqvistik yaşama mühitlərində", yəni dil konteksti, nitq seqmenti və mətn

---

³⁸ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: Наука, –1981. – с.77.

³⁹ Дреслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. – Москва: – 1978, - с.111-137; Реферовская, Е.А. Лингвистические исследования структуры текста /Е.А.Реферовская. – Ленинград: Наука, – 1983. – 216 с.; Фигуровский, И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы / И.А.Фигуровский. – Москва: Учпедгиз, –1961. – 171 с.; Лесова, Л.М. Как строить текст/ Л.М.Лесова. – Москва: – 1980; Штайн, К.А. Принципы анализа поэтического поэтического текста: Учебное пособие / К.Э.Штайн. – Санкт-Петербург; Ставрополь: – 1993. – 276 с.; Солганик, Г.Я. Стилистика текста: Учебное пособие / Г.Я.Солганик. – Москва: Флинта; Наука, – 1997. – 256 с.

⁴⁰ Ильенко, С.Г. Синтаксические единицы в тексте / С.Г.Ильенко. – Ленинград: ЛГПИ им. Герцена, – 1989. – с.7-8

fraqmenti, mətn avtonomiyası, mətn zonasında baxılır. S.Q.İlyenko qeyd edir ki, *dilin vahidlərindən fərqli olaraq nitq vahidlərində leksik-semantik koordinasiya mövcuddur. Əsərdə cümlənin aktual üzvlənməsinə də diqqət yetirilir. MSB-ni nitq vahidi kimi səciyyələndirərək müəllif qeyd edir ki, MSB-nin əsas massivi funksional təbiətə malikdir və mətn vahidləri aspektində ona müəyyən kommunikativ bitkinliyi təmin edən əsas vahid kimi baxılmalıdır*⁴¹.

Mətnə kommunikativ yanaşma Q.B.Kolşanskiyin "Dilin kommunikativ funksiyası və strukturu" monoqrafiyasının və O.A.Kamenskayanın "Mətnin strukturu və funksiyası kommunikasiya vasitələri kimi" mühazirələrinin işıq üzü görməsindən sonra mətnin kommunikativ aspektdə tədqiqi fəallaşması ilə başlayır. Q.B.Kolşanski qeyd edir ki, *mətn insanın nitq-fikir fəaliyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır və buna görə onun strukturu müvafiq kommunikativ hərəkətlər arasında məntiqi qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir*⁴².

Mətnin sistem-kommunikativ konsepsiyasının əsasları E.V.Sidorovun tədqiqatında təqdim olunur. O, mətnə nitq kommunikasiyası aktının bütöv yarım sistemi kimi baxır.

Tədqiqatçıların kommunikativ-praqmatik istiqaməti ilə şərtlənən bir sıra fikirləri müxtəlif əsərlərdə əks olunmuşdur⁴³. Bu istiqamətdə Q.A.Zolotovanın "Danışan şəxs və mətnin strukturu" əsərini də göstərmək olar. Onun nitqin göstərilən kommunikativ tipləri (registrləri) çərçivəsində mətn strukturunu təsvir etmək imkanları haqqında ideyası N.A.Gerasimenkonun "Mətnə tavloloji cümlələr: nitqin kommunikativ registrləri haqqında məsələyə dair" məqaləsinin əsasını təşkil edir: *"Mətn nəzəriyyəsinin inkişafına koqnitiv tədqiqatların yüksək reytingi də səbəb olmuşdur. Mətn ünsiyyətin verbal forması kimi müəllifin dünya haqqında biliyini*

---

⁴¹ Ильенко, С.Г. Синтаксические единицы в тексте / С.Г.Ильенко. – Ленинград: ЛГПИ им. Герцена, – 1989. – с. 24, 29.

⁴² Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка / Г.В.Колшанский. – Москва: Наука, – 1984. – с. 49.

⁴³ Сидоров, Е.В. Основы системной концепции текста: / автореферат диссертации... кандидата филологических наук) / – Москва, 1986. – с.132

maddiləşdirir və onu adresatın qavraması üçün sadə, başa düşülən edir"⁴⁴.

"*Mətnə semantik yanaşma*" hissəsində mətnin məna strukturu haqqında məsələlər şərh edilir. Mətnin məna strukturu onun kommunikativ funksiyaları ilə əlaqədar dilçilik elmində lap çoxdan qoyulmuşdu: məsələn, "Gizli məna linqvistik hadisə kimi", "Müasir ingilis dilinin üslubiyyatı (dekodlaşma üslubiyyatı)", "Mətnin mənası və anlanılmasının təbiəti haqqında" kimi tezislərlə başlamışdır. L.A.Çernyaxovskaya "Mətnin məna strukturu və onun vahidləri" məqaləsində mətnin semantikasının siqnikativ sahəsinin üç səviyyəsini ayırır: "1) *yaranan mətnin mənası depozitiv situasiyanın adresatın şüurunda subyektiv inikası kimi mövcud olur, dil vasitələrinin axtarışı onun ifadəsi üçün hələ bitməyib*; 2) *yaranan mətnin mənası dil vasitələri ilə tamamilə obyektivləşib və potensial adresatın orta səviyyəsinə yönəlmişdir*; 3) *birinciyə oxşar səviyyə, lakin adresantla deyil, adresatla onun fon biliyi ilə qarşılıqlı əlaqə olan hissə*".⁴⁵

M. Y. Dımarskinin "Mətnin frazafövqi təşkili anlayışı" konsepsiyası bu sahədə daha maraqlı ideyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. O, mətnin frazafövqi təşkilini bir neçə arqumentin funksiyası kimi təsəvvür edirdi ki, onlar da eyni zamanda iyeyarxik və paradiqmatik olaraq təşkil olunmuşdur. Onun fikrincə, "*onlar müəllif fikrini və onuun dil ifadəsini vahid bütövdə birləşdirən həlqəvasitəçidir*"⁴⁶.

"*Mətnə kommunikativ yanaşma*" adlı yarımbaşlıqda O.A.Komenskayanın, Q.B.Kolşanskiyin, E.V.Sidorovun, Q.A.Zolotovanın, N.F.Alefirenkonun əsərləri əsasında mətnə kommunikativ yanaşmanın əsas – əsasını E.V.Sidorovun tədqiqatları təşkil edir. O, mətnə nitq kommunikasiyası aktinin bütöv yarım sistemi kimi baxır. Onun fikrincə, "*mətnin kommunikativ*

---

⁴⁴ Черняховская, Л. А. Смысловая структура текста и ее единицы // Вопросы языкознания, –1983. №6, – с.120.

⁴⁵ Yenə orada, – s. 120.

⁴⁶ Дымарский, М.Я. Понятие сверхфразовой организации текста // Текст Узоры ковра: Сб.ст науч. мет.семинара "Textus", - Ставрополь: вып.4 ч.1. – 1999, – с.27-34.

sistem kimi mahiyyəti onun sistemli təşkili qanununun fəaliyyəti ilə təyin olunur və ona mətnin funksional və keyfiyyət müəyyənliliyi daxildir"⁴⁷.

Mətnin semantikasi üzrə tədqiqatlar yeni səviyyədə koqnitiv yanaşma işığında aktuallaşır. Koqnitivizm mətnin həm qavranılmasının, həm də yaranmasının modelləşməsinin nəzəri platforması kimi nəzərdən keçirilir. E.S.Kubryakovanın "Mətn və onun anlanılması" məqaləsində deyilir ki, *mətn yaradılan internasional-ışarə törəməsi kimi adresata təsir göstərməli və artıq buna görə onun semantikasi və pragmatikasi sıx vəhdətdə mövcuddur. Semioz aktında ışarə vəhdət təşkil edən üç hissədən (üç ünsürdən) ibarət, öz "bədəninə" (dil ışarələrinin maddi substansiyası vasitəsilə ışarənin verbal obyektivləşməsi), öz referentinə və öz mənasına malik olan varlıq kimi meydana çıxır*.⁴⁸

Mətnin psixolinqvistik yanaşması istiqamətində tədqiqat aparan tədqiqatçılar A.A.Leontyevin, N.İ.Jinkinin, İ.A.Zimnyayanın, Y.A.Sorokinin, A.M.Şaxnaroviçin əsərlərinə istinad edirlər. Bu zaman onlar mətnin modellərinin qurulması zamanı həm psixoloji, həm dilxarici amilləri nəzərə alırlar. Bununla bağlı Y.A.Sorokinin "Mətnin öyrənilməsinin psixolinqvistik aspektləri" tədqiqatının əhəmiyyətini qeyd edə bilərik. Bu əsərdə ətraflı surətdə mətn lakunları nəzərdən keçirilir. Mətnin səviyyəli iyerarxiyasını tədqiq etmiş L.N.Murzin və A.S.Şternin "Mətn və onun qavranılması" monoqrafiyası da maraqlıdır. Müəlliflər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, *mətn səviyyəsi dilin ən yüksək səviyyəsi deyil, belə bir səviyyə mədəni səviyyədir. O, mətnlərdə ifadə olunur, təcəssüm edilir, şəxsləndirilir, predmetləşdirilir; bu zaman mətn geniş, semiotik mənada başa düşülür. Lakin bununla birlikdə mədəniyyət mətnlər toplusu yaxud hətta sistemləri sərhəddindən kənara çıxır və sositumda əriyir, həll olunur*.⁴⁹

---

⁴⁷ Сидоров, Е.В. Основы системной концепции текста: / автореферат диссертации... кандидата филологических наук) / – Москва, 1986. – с.5

⁴⁸ Текст и его понимание // Русский текст, – 1994, № 2, – с.18-27.

⁴⁹ Мурзин, Л.Н. Текст и ее восприятие / Л.Н.Мурзин, А.С.Штерн. – Свердловск: – 1991. – с.10.

Həmçinin N. F. Alefirenko "Mətnin məna strukturu " əsərində mətnin ikiistiqamətliliyini nəzərdən keçirmişdir. " *Bu, bir tərəfdən, mətnin məzmun strukturunda inikas olunan hadisələr arasında əlaqələrlə bağlıdır. digər tərəfdən isə danışanın nitq-fikir fəaliyyəti ilə bağlıdır. Birinci aspekt mətnin semantik strukturunu, ikincisi isə anlam struktrunu formalaşdırır*"⁵⁰.

"*Mətnə semantik yanaşma*" hissəsində L. A. Çernyaxovskaya, İ.A. Melçukun, A. Vejbitskayanın əsərləri əsasında mətnin semantik strukturu haqqında məlumat verilir. Melçuk "Məna-Mətn dilçilik modelləri nəzəriyyəsi təcrübəsi" adlı kitabında dilin daxili mexanizmləri tədqiq olunur: "*Nitq prosesini fonetik və semantik səviyyələrdə təmsil edən "mətn" və "məna" konstruksiyalarının formalaşması kodların birindən digərinə dəyikliyi qısaca və dürüst ifadə etməyə imkan verir*"⁵¹.

Beləliklə, bütün bunlar mətn nəzəriyyəsinin antroposentrik yönümündən xəbər verir və bu da onun kommunikativ modeldə adresant və adresat arasında əlaqə yaradan "məlumat" kimi mərkəzi mövqeyi ilə şərtlənir.

Mətnə koqnitiv yanaşma ilə bağlı tədqiqatlarda göstərilir ki, "Koqnitiv tərəqqi" XX əsrin son illərində dilçiliyin inkişafını müəyyənləşdirən amillərdən birinə çevrildi; onun mahiyyətini belə təyin etmək olar: "*Koqnitiv dilçilik lingvistik və eksiralingvistik deyə bölünməyən semantikanın təntənəsindən başqa bir şey deyil*".⁵²

"*Koqnitiv dilçiliyin bu gün üçün əsas nailiyyətləri bunlardır: dil mənzərəsinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu dünyanın koqnitiv (mental) mənzərəsi haqqında təlim; bu mənzərənin (sistemin) komponentləri kimi dünya haqqında bizim biliklərin ayrı-ayrı kvantlarının mental reprezentantları kimi çıxış edən konsept və*

---

⁵⁰ Алефиренко, Н.Ф. Смысловая структура текста // Текст как объект многоаспектного исследования: Сб. ст науч. мет.семинара "Textus", - Ставрополь: вып.3 ч.1. – 1999, – с. 35-39

⁵¹ Мельчук, И.А. Опыт теории лингвистических моделей "Смысл-Текст": Семантика, синтаксис / И.А.Мельчук. – Москва: Языки русской культуры, – 1999. – с.27.

⁵²Чернейко, Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // ВМУ. Сер. 9. Филология, – 2001. № 5, – с.39-52.

freymlər haqqında təlim; əsasən öz qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən modulların mürəkkəb sistemi kimi dil haqqında təlim; kateqoriyalaşmanın yeni nəzəriyyəsi".⁵³

E.S.Sobolevanın fikrincə, həm obyektiv, həm subyektiv reallığı əks etdirən freymləri təsvir etmək olar. Freym-vəziyyətləri və freym-ideyaları araşdıran müəllif ondan çıxış edir ki, freym kompleksləri mətnaltı informasiyanın formalaşmasının əsasıdır. Müəllifə görə, *“mətnin təhlili zamanı koqnitiv yanaşma çərçivəsindən kənara çıxmaq lazımdır. Psixolinqvistik yanaşma lazımdır ki, bu zaman mətnə müəllif şüuru obrazlarının verballaşdırılması kimi baxılır, mətnin qavranılması isə müəllifin və resipientin şüurlarının ümumiliyi ilə şərtlənir. O cümlədən, koqnitiv təhlilin psixolinqvistik təhlillə kəsişməsində reklam mətnləri mətnaltı baxımdan təhlil olunur”⁵⁴.*

A. A. Kibrik obyektin koqnitiv təmsilçisi anlayışını işləmişdi ki, *onun müxtəlif komponentləri dilin leksik və qrammatik yarım sistemləri ilə səciyyələnir*⁵⁵. Həmçinin Borbotko V.Q. Vorobjitova A.A.Demyankov v. b. bir çox koqnitiv kateqoriya və anlayışları dəqiqləşdirdilər⁵⁶.

Koqnitiv dilçilik üzrə son tədqiqatçılarından biri E.S.Kubryakovadır. O, morfoloqiya yeni baxışı nəzərdən keçirir. Müəllif bu sahədəki müşahidələrini ümumiləşdirir. Kubryakova koqnitiv dilçiliyi koqnitiv elmin təsiri altında formalaşan elmi biliyin

---

⁵³Васильев, Л.М. Общий взгляд на лингвистику XX века // Филологические записки. Вестник литературоведения и языкознания. – Вып. 11. – Воронеж: – 1998. – с. 172-173.

⁵⁴ Соболева, Е. С. О возможности сочетания когнитивного анализа рекламных текстов с психолингвистическим // Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации, – Москва: – 1-3 июня – 2000, – с.230-231.

⁵⁵ Кибрик, А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе: / автореферат диссертации... доктора филологических наук / – Москва, 1994, – с.126-139.

⁵⁶Борботько, В.Г. Принципы формирования дискурса. – Сочи: – 1999; Воробитова, А.А. Лингвориторическая парадигма: теоритические и прикладные аспекты: Монография /А.А.Воробитова. – Сочи: – 2000; Демьянков, В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, – 1994. № 4, – с. 17-33.

paradiqması kimi müəyyənləşdirir, özü də koqnitivlik dedikdə kənardan daxil olan informasiyanı emal edən mental proseslərin cəmini nəzərdə tutur. “*Məhz dil insan şüuru və əqlinin koqnitiv (konseptual) strukturları barədə məlumatların mənbəyidir*”⁵⁷.

“Mətnin fənlərin qovşağı (əlaqəsi) fonunda araşdırılması məsələsi” də bu fəsildə araşdırılır. Mətni öyrənən bir çox tədqiqatçılar dilçiliklə qonşu olan sahələrə – psixologiyaya, ədəbiyyatşünaslığa, sosiologiyaya, elmşünaslığa gedib çıxırlar. Dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın və linqvovitorika konsepsiyasının qovuşmasında inkişaf edən “Mətn nəzəriyyəsi” və “İntermətnlik nəzəriyyəsi” faktiki olaraq inteqrativ fənlərdir.

Dilçiliyin psixologiya ilə əlaqəsi daha ənənəvidir və onların əsasında dilçiliyin xüsusi bölməsi psixolinqvistika inkişaf edir. Əgər mətn dilçiliyində mətnə statik olaraq – yazı və danışmanın bitmiş məhsulu kimi baxılırsa, psixolinqvistikada mətn dinamik olaraq nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Son illərdə psixolinqvistikanın çərçivəsində yeni bir istiqamət – suqgestiv dilçilik formalaşmışdır ki, onun işlənməsi başlanğıcını D.L.Spivakın şüurun dəyişilmiş vəziyyətlərinin linqvistikası ilə əlaqələdar fikirlərindən alır. Tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qədim ovsun, tilsim, cadu, dualardan başlayaraq psixoterapevtik təsirli müasir mətnlərə qədər mətn qatı durur. L.O.Çerneykoya görə, onların təhlili təsdiq edir ki, dildə şəxsiyyətin bütöv məqsədinə təsir göstərən praqmatik cəhətdən nişanlanmış mətnlərdə təsbit olunan suqgestiv mexanizmlər vardır. Suggestiv-linqvistik təhlil aşağıdakı parametrlər üzrə aparıla bilər: “1) *ayrı-ayrı səslərin işlənməsi tezliyinin normal tezlikdən kənara çıxması*; 2) *mətnlərin fonetik mənası*; 3) *səs-rəng uyğunluqları*; 4) *normal tezliyi ötüb keçən səs təkrarları*; 5) *yüksək və alçaq səslərin kəmiyyətinin nisbəti*; 6) *hecalarda sözün uzunluğu*; 7) *“qızıl kəsiyin” mətnin kulminasiyasına uyğunluğu*; 8) *leksik-üslubi göstəricilər*; 9) *mətnlərin qrammatik*

---

⁵⁷ Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитизма: лингвистика - психология-когнитивная наука // Вопросы языкознания, – 1994. №4, – с.18-27.

tərkibi”⁵⁸.

Universal *suggestiv mətnlərin* tədqiqi həmin mətnlərin mükəmməlliyinin yüksək dərəcəsini göstərən bir sıra başlıca qanunauyğunluqları üzə çıxarır. “*Suggestiv mətnlərin parametrlərinin üzə çıxarılması tibbi, reklam, tədris mətnlərinin şüurlu modelləşdirilməsi haqqında məsələnin müəyyən mifoloji modellər əsasında konkret kommunikativ situasiyanı, şəxsiyyətin aksentuasiyası xarakterini və digər dilxarici amilləri nəzərə alaraq qoyuluşuna imkan verir*”⁵⁹.

Daxili nitqin spesifikasının poetik mətnlə tutuşdurmaqla tədqiqatı T.L.Maurinə məxsusdur. O, öz tədqiqatlarında daxili nitqin xüsusiyyətlərinə- mütləq predikativlik və tamamilə özünəməxsus semantik quruluşa əsaslanır.⁶⁰

“Mətn nəzəriyyəsi və poetika ” məsələsi də bu fəsildə tədqiq edilir. Müasir filologiya dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa bölünür ki, onlar da universitet tədrisində bir-birilə bağlı olan fənlərdir, onların tərkibində mətn haqqında təlim inkişaf edir. Mövcud olan vəziyyətin qeyri-məntiqliyini D.S.Lixaçov “Söz sənəti və filologiya” adlı məktubunda göstərmişdir: “...*indi hərdənbir “filologiyaya qayıtmağın” zəruriliyi haqqında məsələ yenidən qalxır. Filologiyanın rolu əlaqələndiricidir və buna görə də xüsusilə mühümdür. O, ədəbiyyatşünaslıqla dilçiliyi ədəbiyyatşünaslığın daha mürəkkəb sahəsi olan əsərin üslubunun öyrənilməsi sahəsində birləşdirir*”.⁶¹

Filoloji fənlərin lüzumsuz olaraq ayrılmasını həm ədəbiyyatşünaslar, həm də dilçilər müdafiə etməzlər. Belə ki, Y.S.Stepanovun əsərlərində belə bir təsnif təklif olunur: Dil-1, Dil-2, Dil-3. Stepanov bunu bədii yaradıcılıq təcrübəsi ilə bilavasitə əlaqələndirir: “*Dil-3-də hansı incəsənəti təsəvvür etmək olar? Söz sənətinin hansı yeni cəhətləri dilin iki yeni xassələrinə – perifrastların*

---

⁵⁸ Чернейко, Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // ВМУ. Сер. 9. Филология, – 2001. № 5, – с.39-52.

⁵⁹ Yenə orada, – с.178-179

⁶⁰ Маурина, Т.Л. Внутренняя речь и некоторые проблемы поэтического текста // Мышление и текст. – Иваново: – 1992. – с. 97-142.

⁶¹ Лихачев, Д.С. Об искусстве слова и филологии // Д.С. Лихачев. О филологии. – Москва: –1989, – с.204-207.

*məhdudsuz imkanlarına və danışanın koordinatlarının daxil edilməsinə uyğun gələcəkdir. Görünür, burada çox sayda müxtəlif poetikaları təsəvvür etmək olar".*⁶²

Burada yaradıcı fərdiyyətin, şəxsiyyətin dil səviyyəsi və onun intellektuallığı haqqında məsələ də qoyulur: *"Sənətkar öz aləmini digər insanın aləmindən fərqləndirmək vasitələrinə malik olur. Əgər bu iki intensional aləmlərdə hər hansı bir ümumi əsas varsa, onda onlar biri digərinin perifrasi kimi qəbul ediləcəkdir".*⁶³

Struktural (struktur) poetikanın tanınmış nümayəndələri Y.Mukarjovski və Y.Lotmandır. O bütün mətn elementlərinin bədi bütövdə (sistemdə) təşkilinin immanent prinsiplərini öyrənir.⁶⁴ Struktural poetika əsərin struktur səviyyələrini aşkarlayaraq onlar arasında iyerarxik əlaqəni müəyyən edir. Bu əsasda XX əsrin sonunda bir sıra yeni istiqamətlər uğurla inkişaf edir: *mifopoetika, generativ, semantik, orqanik poetika, lingvopoetika.*

Dissertasiyanın üçüncü fəslı ***"Mətn nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələləri və əsas istiqamətləri"*** adlanır. Bu fəsildə mətnin əsas funksiyalarını və təhlili nəzəriyyələrini, xüsusilə, funksional təhlili nəzəriyyəsini, müasir dilçilikdə funksional kommunikatıv yanaşmanın inkişafı məsələlərinə yer verilir.

Bu fəslin birinci yarım fəslı ***"Mətnin nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələləri"*** adlanır. Müasir dilçilikdə funksional-kommunikativ yanaşmanın inkişafı və mətn dilçiliyinin əsas nəzəri məsələlərindən olan dilin funksiyalarını xüsusi situasiyalarda fakültativ kimi meydana çıxan nitqin funksiyalarından ayırır, fərqləndirir. Dil əsas funksiyaları - kommunikatıv, təfəkkür, ictimai-tarixi təcrübənin möhkəmləndirilməsi və milli-mədəni funksiyalar təhlil olunur. Nitq funksiyaları - magik (tabu, evfemizmlər), diakritik (nitqin kompressiyası, məsələn, teleqramda), ekspressiv (emosiyaların ifadəsi), estetik (poetik) və digərləri fərqləndirilir.

---

⁶² Степанов, Ю.С. Семиотика концептов // Семиотика: Антология. – изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: – Екатеринбург: Деловая книга, – 2001. – с.309.

⁶³ Yenə orada, – с.310.

⁶⁴ Лотман, Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек-текст – семиосфера-история / Ю.М.Лотман. – Москва: Языки русской культуры, – 1996.

Bu hissədə mətn dilçiliyinin 50 ildə keçdiyi inkişaf mərhələlərinin təhlili verilir və mətn dilçiliyinin yaranmasında müxtəlif fənlərin rolu olduğunu göstərir. İ.Gindin mətn dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafının dörd əsas mərhələsini qeyd edir⁶⁵.

Bu fəsildə mənin tədqiqində maraqlı məsələlərdən biri olan ictimai-siyasi diskurslar və onların öyrənilməsində sosioloji faktların nəzərə alınması, mətnin tədqiqinin ictimai-siyasi aspektləri: sosiomədəni diqlossiya məsələlərinin araşdırılması kimi mühüm istiqamətlər də izah edilir. Burada linqvoritorik paradigmanın konseptual əsasları, sosiomədəni ünsiyyətin linqvoritorik konstantları, dil şəxsiyyəti və linqvoritorik səriştəliliyin parametrləri, milli - etnik və linqvoritorik mənzərənin öyrənməsində mətnin rolu, dünyanın linqvopoetik mənzərəsi və diskurs-universum kimi və onun formasını dəyişməsi prosesləri və s. məsələləri yer alıb.

Mətn nəzəriyyəsində Mətn, Diskurs və Hipermətn anlayışları hissəsində bu terminlərin anlamları, ümumi və fərqli cəhətləri göstərilir. *"Diskurs - fransızca discjurs-nitq) ekstralinqvistik-praqmatik. sosial mədəni.psixoloji və digər amillərlə bir yerdə rabitəli mətndir. məqsədyönlü sosial təsir kimi baxılan nitq, adamların qarşılıqlı əlaqələrində və onların şüurunun mexanizmlərində (koqnitiv aspektdə) iştirak edən komponentdir. Başqa sözlə diskurs - "həyata yüklənmiş" nitqdir.*⁶⁶

Dilçilikdə son vaxtlar *hipermətn* termini də işlənməyə başlamışdır. *Hipermətn* ideyası internet şəbəkəsinin meydana çıxması ilə əlaqədardır. Bu, mətn informasiyasının qorunmasının və prezentasiyasının, təqim olunmasının xüsusi formasıdır ki, çoxsaylı sonu olan mətnləri mümkün şərhlərin sonsuzluğu ilə səciyyələnen vahid bir bütövə çevirir. *"O, bizim həyatımıza get-gedə daha çox daxil olur və yazılı kommunikasiya haqqında təsəvvürləri dəyişir"*⁶⁷

Hipermətn spesifik struktura malikdir və bu strukturu

---

⁶⁵ Гиндин, С.И. Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика – Москва: Прогресс, –1986. – с.355-367.

⁶⁶ Кубрякова, Е.С. Текст и его понимание // Русский текст, – 1994. №2, – с.18-27.

⁶⁷ Дайсон, Э. Порождение смысла из хаоса // Вестник ВИНТИ, – 1993. Сер.2.№ 10, – с.26-38.

elementlərin iki tipi əmələ gətirir: 1) kiçik həcmli ayrı məlumat vahidi (fayl, qovşaq, modul) (1-2 ekran); 2) digər məlumat blokuna keçid vasitələrinin mövcudluğu (göndərmə).

Mətnin funksional təhlili nəzəriyyəsi yarımbaşlığında XX əsrin 60-cı illərində Yakobsonun nəzəriyyəsi izah edilir. Göstərilir ki, o, *"funksiya" anlayışını dil kommunikasiyası prosesi ilə bağlayaraq, dil funksiyasını kommunikasiyanın 6 sahəsindən birində 2 nitq hadisələrinin fokuslaşması* kimi təyin edir⁶⁸.

"Müasir dilçilikdə funksional-kommunikativ mətn nəzəriyyəsi" hissəsində göstərilir ki, funksional-kommunikativ yanaşma dilçilikdə antoposentrizmin ən mühüm təzahürlərindən biri hesab olunur. XX əsrin son illərinin nəşrləri ondan xəbər verir ki, sözlərin və mətnin yaranması zamanı dil vasitələrinin işlədilməsi, nitqdə qrammatik formaların işlədilməsi mətnlə əlaqəli araşdırılmalıdır. Bu sahədə Q.A. Zolotovanın qeyd etdiyi prinsiplər əsas götürülür⁶⁹.

"Koqnitiv dilçilikdə müasir nəzəriyyələr" hissəsində nitq aktları nəzəriyyəsi və tiplər nəzəriyyələri haqqında məlumat verilir, onların əsas tezisləri izah edilir. Göstərilir ki, generativ dilçiliyin əsasında dilin törədici modeli haqqında təsəvvür yer almışdır, yəni məhdud qaydalar dəsti vardır ki, dilin yalnız düzgün cümlələrini yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

Bütövlükdə koqnitiv dilçilik N.Xomskinin təlimi ilə mübahisədə öz mövqelərini möhkəmləndirirdi. Bu istiqamət bir sıra tanınmış adlarla təmsil olunurdu: L.Talmi, Ç.Fillmor, R.Lanqaker, C.Lakoff, U.Çeyf, R.Cekendorff.

"Mətn nəzəriyyəsində lingvovitorik mentallıq. Dil şəxsiyyəti və lingvovitorika" adlanan hissədə nitq hadisələrinin struktur komponentləri, nitq situasiyası, nitq davranışının strategiyası və taktikası, həmçinin ritorik kanonun psixolingvistik mahiyyəti

---

⁶⁸ Якобсон, Р. Поэзия грамматика и грамматика поэзии // Семиотика: Антология / сост. Ю.С.Степанов. – изд.2-е, испр.и доп. – Москва: Екатеринбург: – 2001. – с.51.

⁶⁹ Золотова, Г.А. Говорящее лицо и структура текста // Язык-система. Язык-текст. Язык-способность. – Москва: –1995. – с. 120-132.

haqqında linqvovitorik konsepsiyalar şərh edilir⁷⁰

“Dünyanın linqvovitoril dil mənzərəsi və mətn dilçiliyi” hissəsində göstərilir ki, dünyanın dil mənzərəsi o mental prizmanı əmələ gətirir ki, etnos onun vasitəsilə reallığı dərk edir. E. Soperə görə, *“dil insan və təbiət arasında vasitəçidir, sosial gerçəkliyi mənimsəməyə əsaslanmadır”*⁷¹.

Müasir dilçilərin bu sahədəki baxışları "Dil və mədəniyyət" beynəlxalq elmi konfransın materialları məcmuəsində toplanmışdır⁷².

“Mətnin sosiolinqvistik təhlilinin nəzəri məsələləri” adlı yarımbaşlıqda dil kollektivi sosiolinqvistik təhlilin əsas anlayışı kimi sosial qarşılıqlı əlaqələrin və dil əlamətlərinin vəhdəti əsasında müəyyənləşdirilir və linqvovitorik paradipma çərçivəsində kollektiv dil şəxsiyyəti kimi izah olunur.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə ***“Türk mətnlərinin struktur və etnolinqvistik təhlili”*** adlanır. *Qohum dillərdə mətn sintaksisinin müqayisəli öyrənilməsi perspektivləri*” hissəsində qohum türk dillərində mətnlərin müqayisəli öyrənilməsi məsələsini yaxın dillərdən bir-birinə tərcümə (uyğunlaşma) prosesi zamanı aktualdır. Türk dillərində mətnin qurulması və mürəkkəbləşməsi prosesi digər dillərdən bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Qədim türk mətnlərdə tabesiz mürəkkəb cümlələr və budaq cümlə ilkin mətn modeli kimi götürülə bilər.

“Qədim türk mətnlərinin struktur tipləri” adlı yarımbaşlıqda orta dövr türk dilinə keçid mərhələsinin məhsulu olan ümumtürk abidəsi “Divani lüğət-it-türk ” əsərinin dilində yer alan mətnin tədqiqi bu keçid mərhələsində sintaktik quruluşun müxtəlif formaları təhlil edilir və sistemləşdirilir.

Bu hissədə türkoloji dilçilikdə mətn və cümlə məsələsi, onun təkamülü, inkişaf xəttinin müəyyənləşdirilməsi mübahisəli məsələlərdəndir.

---

⁷⁰ Лихачев, Д.С. Об искусстве слова и филологии.// О филологии, – Москва: – 1989. – с.204-207.

⁷¹ Сопер, П. Основы искусства речи / П.Сопер. – Москва: Прогресс-академия, – 1992. – с.53.

⁷² Международная научная конференция "Язык и культура. – Москва: – 2001.

Bu hissədə komponentləri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olan mətnlər və onların struktur tipləri mətn modeli kimi götürülür və təhlil edilir. Feili tərkib formasında olan mətnlərin türkologiyada tabeli mürəkkəb cümlə kimi götürülməsi ənənəsi var. Konkret olaraq abidələrin mətnlərində feili bağlama formasında olan struktur tipləri qədim abidələrdə daha çoxdur. Bu məsələni tarixi aspektdən təhlil edildikdə, bəzi ziddiyyətlərə baxmayaraq, müəyyən nəticə əldə etmək mümkündür.

Mətnin komponentlərini əlaqələndirən qrammatik vasitələr hissəsində İtonasiya (*Tağ tağka kawuşmas, kişi kişigə kawuşur* (DLT,I:153); *Türlüg çəçək yarıldı, Arçın yadhım kərildi* (DLT,II:179); *Oğlak əri tığrak, Yemi anıñq oğlak* (DLT,I:456), bağlayıcı vasitələr- *yəmә//yәнә taki //daku* (Əndik kişi titülsün, El törü yitülsün, Toklı böri yetilsün, Kadhğu yəmә sawılsun (Axmaq adam ayılsın, Yurda nizam yayılsın, Toxlu qurdla otlasın, Qayğı yenә sovulsun) (DLT,I:168); *Tılu yəmә üçükti, Əri, atı içikti* (Səsi yenә qısıldı, Əsgəri, atı düşmənә təslim oldu) (DLT,II:144).

taki//daku(: *Süti üzrә sağrak, Yeri taki ağlak* (Süd üstündә canı var, Yeri şoran torpaqdır) (DLT,I:456); *Tünqür, kadhın buluştı, Kırkın taki koluştı* (Dünqür-qayın buluşdu, Qız alıb, qız verişdi) (DLT,II:138); *Əri, atı üçükti, Işı taki çülükti* (Əsgəri, atı düşmənә təslim oldu, Qılığı-qiyafəsi yenә pozuldu) (DLT,II:144).

Bağlayıcılardan *abanq, kalı, taki* iştirakı ilə qurulan mətnlər təhlil edilir(*Kəlsә abanq tärkәnim, Etilgәmәt türkünüm* (Gəlsә әgәr tärkәnim, Oymağın halı xoş olar) (DLT,II: 218); : *Kışka etin, kəlsә kalı kutluğ yay* (Qışa hazırlaş sən, gəlsә dә qutlu yay) (DLT,I:148);*Kaçsa, taki artıtur* (Qaçsa, yәнә dә ona çatar) (DLT,II:321); *Urtu turup yağdı anqar kiş okı çığılwar, Aydım: asığ kılğu әsmәs, sән taki yalwar* (Qarşında durub yağdı ona sәdәqdән oxlar, Dedim: xeyri yoxdur, istәр yüz yalvar) (DLT,I: 473).

Bağlayıcı sözlər əvəzliliklər dә mətni quran əsas vasitələrdəndir.

Divanda işlənən ***kim, nәlük, anı, niçе, ança***, daha çox mətnyaradan vasitә kimi işlənən əvəzliliklərdir.(***Kim kür bolsa, köwәz bolur*** (Kim kür olsa, mәğrur olar) (DLT,I:339). Bәzi nümunələrdә isә baş cümlәdә bağlayıcı sözә qarşılıq bildirән əvəzliliklər işlənir. Mәsәlән: *Kızlap nәlük kütәrsән, әmdi anı kısırkan* (Nәyi gizlər

güdərsən, İndi onu qızırğan) (DLT,II:261); *Awçı neçə al bilsə, adhiğ ança yol bilir* (Ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilir) (DLT,I:133).

Bu fəslin *Mətn komponentləri arasında məna* əlaqələri adlanan yarımbaşılıqda komponentlər arasında *eynizamanlılıq* (*Kaklar kamuğ kölərdi, Tağlar başı ilərdi, Ajun tını yılırdı, Tütü çəçək çərkəşür* (Quru tamam göl oldu, Dağlar başı göründü, Dünyanın nəfəsi qızdı, Cürbəcür çiçəklər sıralanır) (DLT,I:230);

ardıcılıq əlaqəsi (*Ardı səni kız, Bodı anıq tal, Yaylır anıq artuçı, Burnı takı kıwal* (Yordu səni qız, Boyu onun sərv kimi, İki yana ardıc kimi sallanır, Burnu da düzdür) (DLT,I:421). *Yağmur yağıp saçıldı, Türlüg çəçək suçıldı, Yinçü kabı açıldı, Çından yıpar yoğruşur* (Yağış yağıb saçıldı, Min bir çiçək açıldı, İnci qabı açıldı, Səndəllə müşk yoğrulur) (DLT,II: 48);

qarşılaşdırma əlaqəsi (*Kudhuğka suw bar, it burnı təgməs* (Quyuda su var, ancaq itin burnu dəyməz) (DLT,I: 377); *Tawğaç xanıq turkusu təlim, təngləmədikçə biçmas* (Tavğaç xanının ipəyi çoxdur, ancaq yüz ölçməsə, bir biçməs) (DLT,I:421); *Edhgü ər süngügi ərir, atı kalır* (Yaxşı adamın sümüyü çürüyər, adı qalar) (DLT,III: 319);

səbəb -nəticə əlaqəsi ilə bağlananlar(*Uluğ tənqri ağırladı, Anıq kut kiw türi toğdı* (Ulu tanrı əzizlədi, Onun qutu, dövləti doğdu) (DLT,I:322); *Anı bilip takı bardım, Tükəl yağı tōri toğdı* (DLT,I:446);

aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlananlar(: *Yalınquk ürilmiş kap ol, ağzı yazlıp alknınur* (Adəmoğlu şişirilmiş tuluq kimidir, ağzı açılan kimi boşalar) (DLT, II:243).

“Sintaktik paralelizm türk epos mətnlərini yaradan əsas vasitə kimi”

adlı yarımbaşılıqda bağlayıcısız mürəkkəb forma yaradan əsas vasitə-sintaktik paralelizm və onun əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır. Sintaktik paralelizmin əsas şərtləri- üzvlərin say bərabərliyi, vahid qrammatik quruluş, söz sırasının eyniliyi qədim türk mətnləri üçün əsas quruluş modelidir.

Paralelizm qədim mətnlərdə iki formada-tam və natamam paralelizm şəklində özünü göstərir. **Tam paralelizm:** *“Tapuğ taş yarar, taş başuğ yarar”* (Xidmət daşı yarar, daş da qayıdıb başı

yarar) (DLT, II:59); “*Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas*” (Tatsız (ərəmsiz) türk, başsız börk olmaz) (DLT,I: 357); “*Kuruğ yığaç əgilməs, kurmuş kiriş tügülməs*” (Quru ağac əyilməz, qurulu, gərilmis kiriş düyülməz) (DLT, II:244); “*Alp çərigdə, bilgə terigdə*” (Alp döyüşdə, bilgə məclisdə sinanar) (DLT,I: 389); **natamam paralelizm:** “*Ərgə munq təgir, tağ sənqirinqə yel təgir*”-İgidə möhnət gələr, dağ başına yel dəyər. (DLT,II:313); “*Arpasız at aşumas, arkasız alp çərig sıyumas*”-Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz (DLT,II:183).

"Divan"da təkrar prinsipi də mətn formalaşdırın əsas vasitələrdən biridir. Təkrarlar müxtəlif cümlə üzvü ola bilər: *Kuzda kar əksiməs, koyda yağ əksiməs*”-*Quzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz.* (DLT,I: 340); “*Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas*”-*Od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz* (DLT,II: 23); “*Kara bulutığ yel açar, Urunç bilə el açar*” – *Qara buludu yel açar, Rüsvət isə el açar* (DLT,I:361). “*Ərkəç əti əm bolur, əçkü ət yel bolur*”-*Ərkəç əti dərman kimi xeyirli olar, keçi əti yel olar* (DLT,II:159); “*Subuzğanda əv bolmas, topurğanda aw bolmas*”- *Qəbristanda ev olmaz, yumşaq torpaqlı yerdə ov olmaz* (DLT,I:490). Belə mətnlərdə xəbərin ellipsisə uğraması xarakterikdir: “*Alp çərigdə, bilgə terigdə*”(Alp döyüşdə, bilgə məclisdə sinanar) (DLT,II: 389); “*Sögüt silinqə, kadınq kasınqə*” (Söyüdə təzəlik, qayın ağacına qətəlik, sərtlik (xasdır, yaraşır)) (DLT,II:140); “*Ər sözi bir, ədhər köki üç*” (Kişi sözü bir olar, yəhər bağı üç) (DLT,II:279).

Qədim mətnlərdə sintaktik paralelizmin yaranmasında alliterasiya, assonans əsas rol oynayır. **alliterasiya:** *Kuruk kaəuk apəzka yaramas, Kurup suz kulakka yakəomas.* (Quru qəuəq apəza yaramaz, Quru suz qulapa yaraəomas) (DLT,I: 384); *Tatsəz tərkk bolmas, baəosəz bürk bolmas* (Tatsəz (ərəmsiz) türk, baəosəz bürk olmaz) (DLT,I:357); *Sugət silinqə, kadəngə kasəngə* (Suyədə təzəlik, qayən apacəna qətələq, sərtlik (xasdər, yaraəər) (DLT,II:140). *Basdupən bəlbərtmiyən bəllə tənri! Gütərdəgin gugə yetərən gürkli tənri! Qaqdupən qəhr edən qəhhar tənri* [71, s. 56]. **assonans:** *T Tapup tae yarar, tae baəoup yarar* (DLT,II:59); *Kal sawə kalmas, kapəl bapə yazəlmas* (I.406); *Bar bəkər, yok altun* (DLT,I:366); *Yadhap atə zaruk, kəzi azuk* (DLT,I: 384); *Barzən yamaəə barzənka,*

karəyo yamarə karəyoka (DLT,II:32). *Kizik ulupka turuemas, kurpu y sonqurka karəyomas* (DLT,I:126); *Oplan əyoə əyo bolmas, oplak mənqəzi sap bolmas* (DLT,II:147).

“Tabeli mürəkkəb cümlə tipində olan mətnlər” hissəsində bu tipli mürəkkəb sintaktik konstruksiyalarən fərqli formalarə nımunələrə izah edilir: *Oğlum, ögüt alğıl, bilgisizlig kitər, Talkan kiminq bolsa, anqar pəkməs katar* (Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə, Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar) (DLT,I: 434); *Bolsa kiminq altun-kümüş irlə itər, Anda bolup tənqri gerü tapğın ötər* (Kimin qızıl-gümüşi olsa, yurd tutar, Orada tanrıya ibadət borcunu ödər) (DLT,III: 235); *Berinq manqa sözkiyə, Mənqlig kara tuz kıya, Yalwın tutar köz kıyə, Munqunu məninq bilinqə* (Mənə bircə söz veriniz, Ey xallı əsmər, şirin üzlü, gözləri əfsunlu, Mənim nələr çəkdiyimi biləsən) (DLT,I:318). *Kardum yinçü sakınmanq, Tuzğunu mançı seinmənq, Bulmaduk nənqgə sewinmənq, Bilgələr anı yerər* (Kardunı inci sanmayın, Hədiyyəni muzd sanmayın, Tapılmamış şeyə sevinməyin, Bilgələr-biliklilər bunu bəyənməzlər) (DLT,I:418); *Əmgəksizin turğu yok munda tamu, Edhgülügüg körmədhip acun çıkar* (Əməksiz durmaq olmaz burada, Yaxşılıq görmədən dünya yıxılar) (DLT,I:418); *Baslığ közüg yapsama, Yaşı anın sawrukar* (Yaralı gözü qapama, Onun qanı fişqırar) (DLT,II:186).

“Türk epos mətnlərinin etnokulturoloji təhlili. Konseptlər” hissəsində mətndə konsept anlayışı və onun mahiyyəti izah edilir, qədim abidələrdə çox rast gəldiyimiz müxtəlif konseptlər şərh edilir. Koqnitiv linqvistikanın əsas vahidi dildə leksem kimi qəbul edilən konseptdir. Bir-biri ilə bəzi oxşarlıqlara malik olan leksem və konsept, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Belə ki, konsept özündə komponentləri (konseptual əlamətləri) və semaları (semantik əlamətləri) birləşdirən qatlara, leksem isə semantik əlamətləri birləşdirən semalara malikdir. Ona görə də, polisemantikaya (çoxmənalılığa) malik söz müxtəlif qatlara malik konsept kimi qəbul edilir.

Deməli, konsept - linqvomədəni xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bu və ya digər formada müəyyən etnomədəniyyət daşıyıcılarını xarakterizə edən semantik formalaşmadır. Konsept insanların həyatında xüsusi mövqeyə malikdir. O, insanların milli

mədəniyyəti, milli xarakteri, xalqın davranışı, mentaliteti ilə sıx bağlıdır və bu səbəbdən də istənilən bir xalqın hərəkət nöqtəsi kimi dərk edilə bilər ki, onunla iki istiqamətdə getmək olar:

I – bir xalqın konseptsferasını öyrənmək və mənəvi mədəniyyəti əks etdirən konseptin təhlili yolu ilə onun milli özünəməxsusluqlarının aşkarlanması;

II – konseptin daxili quruluşunun təhlili, yəni qatlarının təhlili istiqamətində. Bədii mətndə antroponimik konsept bu istiqamətlərin hər birini özünəməxsus formada, qrup üslubundan asılı olaraq antroponim – obraz – mövzu əlaqəsində əks etdirir. Təbii ki, bu elementlər hər bir xalqın ümumi üslubuna məxsus olur. Bəzən isə epos mətninin təhlili zamanı ümumxalq konsepti bəzi əlamətləri ilə bədii üslubi priyom kimi aşkarlanır. Bu zaman mətnin imkanları genişlənir və bir mətn çərçivəsində bir leksemin müxtəlif semalarının paradiqmaları verilə bilər, bu xüsusiyyət daha çox feillərə aiddir, lakin dilin digər vahidlərində, həmçinin ümumi isimlərdə də bunu vermək mümkündür.

Epos mətnində Sevgi konsepti hissəsində "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnlərində işlənən və qəhrəmanların milli-etnik xarakterini başa düşməkdə açar rolu oynayan mühüm konsept olan Sevgi mətn nümunələri ilə izah edilir. Eposda Sevgi qavramı sədaqət, əhdə vəfa, doğmalığ, tanrı sevgisi, yurd, vətən sevgisi, övlad sevgisi, qadın sevgisi, ana, ata sevgisi, qardaş, dost sevgisi, tayfa və qəbilə təəsübkeşliyi fonunda təhlil edilir. Alışlar, Öymələr şəklində olan müraciət formalarına daha çox ifadə olunan Sevgi motivi dilimizin zəngin söz və metaforik formalarında verilib. *Bərü gəlgi, Salur bəgi, Salur görgi! Başım bəxti, evim təxti!Xan babamın göyğüsü,Qadın anamın sevgisi, Atam-anam verdügi,Göz açuban gördüğüm!Könül verüb sevdüğüm, Bəg yigidim Qazan! (IY b., s. 72);* Sevgi konsepti dastanda *segilim, adaxlum. igidim, döləyim* sözləri ilə yanaşı işlənir: *Göz açub gördüğüm! Könül verib södügüm! Qoç yigidim, şah yigidim !...Mənim canım sənin canına qurban olsun! (KDQ,93)*

Və ya: *Yalab-yalab yalıbıyan incə tonlum!Yer basmayıb yürüyən,Qar yüzünə qan dammış kibi qızıl yanaqlum!Qoşa badam dar ağuzlum!Qələmçilər çaldığı qara qaşlum! Qurması qırq tutam qara saçlum! Aslan uruğu sultan qızı!....(KDQ,93)*

Alqış və öymələrlə Sevgi qavramının ifadə olunması. Sevgi qavramı qədim türk mətnlərində *Alqış və Öymələrlə* ifadə olunur. Alqışlar "Dədə Qorqud" mətnlərində xeyir güclər qütbünü təmsil edir, geniş və zəngin təsəvvürlər sistemini yaradır. *Yerli siyah tağların yıkılmasın.,Kölgəlicə kaba ağacın əsilməsin.,Qanatlarının ucu kırılmasın., Çapırkən bəyaz-boz atın büdrəməsin.,Çalışırkən qara polat qılıncın görəlməsin. Qara ölüm gəldigində keçit versün. Sağlıqla sağıncın, dövlətin həqq artırsın. Həp akan görkli suyun kurımasın. (KDQ,37-48).* Oğuz türklərinin abidəsi "Dədə Qorqud" kitabında alqışların ümumi sayı 95-dir (11:459) Onlardan 10 alqış müxtəlif boylarda təkrar işlənir: *Haqq sizə pislik gətirməsin.(10: 32), Ağ sakalu baban yeri uçmağ olsun! Haq yandıran çırağın yana tursın. Kadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım (KDQ,41).*

Oğuz türkünün təsəvvürlərində alqışların özünəməxsus inanc və tutumları vardı. Oğuz türklərinin inanclarına görə, edilən dualar yerdə qalmaz, mutləq sahibini taparmış. Alqışların həm də psixoloji cəhətdən güclü təsir gücü vardı və bu səbəbə görə də türklər pisləklərdən qaçardılar ki, bu da edilən duaların mənəvi yüksəlişə aparan yolu açan əməllərə çevirilərdi. Alqış və duaların insan qismətinə və gələcəyinə böyük təsiri olduğuna inanan türklər "o zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğış idi, deyərlərdi"(KDQ:97).

Burada eposda işlənən alqışların qrammatik formaları nümunələrlə izah edilir. Təkrarlar da alqış mətnlərində çox işlənir: *Oğul,oğul, ay oğul.Canım parəsi oğul! Qara başım qurban olsun yigit sanal Ağzın için öləgim, dilin için öləyim. Hey qırk eşim,qırk yoldaşım! Qırkınıza qurban olsun mənim başım! (KDQ,93).*

Sosial münasibətlərlə bağlı müraciətlər hissəsində zəngin müraciət formalarında Sevgi duyğularının ifadə formaları verilib. Oğuz elində böyük-küçük sevgisi zəngin tarixi olan mükəmməl axlaqa dayanır. Dastanda böyüyün-küçiyə, küçiyin də böyüyə sevgi duyğuları onların bir- birinə müraciət biçimlərində ifadə olunur. Böyüklər, adətən, küçüklərə "yigit" deyə sözə başlayarlar: *Yigit nə yerdən gəlırsən'(KDQ,87).*

Küçüklər də böyüklərə onların qəbilədə tutduqları mövqeyə

uyğun olaraq xitab edərlər. Bu xitaplarda kişinin (qadının) qadının (kişiyə), ananın-atanın (övlada) övladın (ana-ataya) münasibəti, qardaşın qardaşa, qardaşın bacıya münasibəti də sevgi qavramlarının ifadəsi yüksək estetik duyğularla ifadə olunmuşdur.

“Dədə Qorqud” mətnlərində xanımın kişiyə sevgi ilə müraciəti daha poetik və duyğuludur. Sevgililərin bir-birinə xitab etmələri fərqli biçimlərdə verilir: Sevgilisinə duyğu ifadəsi.. *Vay, al duvağım iyəsi! Vay, alnım-başım umırı! Vay, şah yigidim, şahbaz yigidim. Doyunca yüzünə baqmadığım, xanım yigit! Göz açuban gördüğüm, gönül ilə sevdiğim, bir yasdıқта baş koyduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay Qazan bəgin inağı! Vay qalın Oğuzun imrəncisi Beyrək (KDQ,58).*

Mətnə qorxu konsepti hissəsində qorxu konsepti və onun etnik qavramdakı yeri izah olunur. Epos mətnlərində qorxu konsepti **ölüm, nifrət, xəyanət, döyüş, yalançı yaluncıq, dava, Əzrayıl, döyüş, əsir** sözlərinin mətnə fərqli şəkildə işlənməsi ilə reallaşır. Ölüm-qorxu paralelliyi dastanda əsas xətt kimi keçir. Qorqud Atanın ölümündən qorxması və qaçması, Dəli Domrulun Əzrayıldan qorxması özünəməxsus şəkildə ifadə olunur: *Mərə, nə heybətli qocasan? Qapuçular səni görmədi, Çavuşlar səni tuymadı. Mənim görər gözlərim görməz oldu. Tutar əllərim tutmaz oldu. Ditrədi mənim canım cuşa gəldi (KDQ,42).*

Ölüm konsepti- **can almaq, soyuq, buz** qavramları ilə səsləşir. Ona görə də mətnə bu ifadələr bir-biri ilə paralel işlənir: *Altun ayağım əlümdən yerə düşdü. Ağzım içi buz kibi Sünüklərim tuz kibi oldu. Mərə, nə heybətli qocasan degil mana, Qadam-bəlam toqınnır bu gün sana- dedi. Və ya: Küfr söz söylədim,- Həq təlaya xoş gəlmədi. Gög yüzünə al qanatlı Əzrayıl Əmr elədi, uçub gəldi. Ağca mənim köksüm basub qondu. Xırıldadıb tatlu canım alur oldu. (KDQ,43)*

Qorxu qavramı **yalan** anlamı ilə də semantik əlaqəlidir. Yalan andiçmə ifadəsi ilə də semantik cəhətdən bağlıdır. **Ölümdən qorxu** Dəli Domrulun ata, anasına oğulları üçün can əvəzinə can verməyə qoymur: *Dünya şirin can əziz, Canımı qiya bilməm*, bəllü bilgil. Anası da eyni cavabı verir: *Yaman yerə varmışsın, vara bilmən.*

Dünya şirin, can əzəz! Canıma qiya bilmən, bəllü bilgil!-

dedi(KDQ,43).

Yalan, And və Andiçmə konseptlərinin izahında göstərilir ki, **Qorxu, Yalan və And** kəlmələri arasında semantik bağlılığın da kökü bir qavrama dayanır. **Andiçmə** kəlməsi də yalanla genetik qohumdur. Öz mənbəyini inanclarla bağlı təsəvvürlərdən və dünyagörüşündən alsa da, andiçmə, hər şeydən əvvəl, öhdəlikdir. Götürülən öhdəliyi qarşı tərəfi inandırmaq üçün müqəddəs bir şeyə and içilir, əmin edilir. And qavramı türklərin mədəniyyətində, həyatında çox önəmli bir yer tutmuşdur. And içərkən türklər üçün çox müqəddəs olan Tanrıya və sitayiş etdikləri əşyalara and içmişlər. Qədim türklər andla bağlı ənənələri içərisində savaşa bağlı andlar, sülh bağlanarkən götürülən öhdəliklər və onunla bağlı mərasimlərin təsviri daha çoxdur.

“Dədə Qorqud” mətinlərində də oğuz türklərinin silaha, xüsusilə qılınca andiçmə adəti “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyunda yer alır. Beyrək and içərkən *”kılıncıma toğranayın, oxuma sancılayım, yer kibi kərtləyin, toprak kibi savrılayın” sağlıkla varcak olursam, oğuzla gəlib səni həlallığa almaz isəm”*-dedi (KDQ,59).

M.Kaşğarının “Divani-lügəti-it Türk” əsərində türklərin qılınca and içdikləri və onu müqəddəs saydıqları haqqında bilgiler var. Müəllif “*Göy girsin, kızıl çiksin*” kəlməsini anladarkən yazır: “Bu sözün başqa bir anlamı vardır. Kırğız, kazax, yabaku, kıpçak və daha bir neçə qəbilələr and içdikdə və ya əhd bağladıkda qılınca çıxardaraq önlərinə qoyarlar və *”bu göy girsin, kızıl şıxsın”* deyərlər. Yəni əgər sözümlü tutmasam (yalan danışsam) qılınca qanıma bulansın, qılınca məndən qisas alsın deməkdir. Çünki onlar qılınca sitayiş edərdilər.

Qədim inanclarla bağlı - Budizm və atəşpərəstliklə bağlı dilimizdə qalan andlar :*Od haqqı, Çiraq haqqı, İşıq haqqı .Çörək haqqı, dağ haqqı, bu geçə haqqı, Yol haqqı. Atam qəbri, Anam qəbri haqqı.*

Azərbaycan dilində islamla bağlı andlarda əsasın Allaha, müqəddəs kitablarda, az halda isə müqəddəs şəxsiyyətlərə and içilir. *Allah haqqı, Allaha and olsun, Allah bələmi versin ki, Allah qənim olsun ki, Quran haqqı. Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərə and olsun, Əli Yolu haqqı, and olsun Kəlbələdə axan müqəddəs qana, Ətağa cəddi, Ətağanın qəbri haqqı. Ətağanın cəddi qənim olsun ki,*

Peyğəmbər haqqı, Oxuduğun Kitab haqqı.

Şiə müsəlmanlarının daha çox andları Əli və 12 İmamlara aiddir: *İmam haqqı. Əli yolu haqqı, Huseyn, Həsən Əliəkbər və b. adına and içilir.*

Qədim mətnlərdə Andlar alqış və qarğışlar şəklidə də daha çox ifadə olunur. Lakin Azərbaycan dilində emosional və ekspressiv xarakterli andlar da xalq dilində çox işlənir: *Uşaqlarımın canı haqqı. Başın haqqı, dayımın canı üçün. Atam- anam sənə qurban olsun ki və s.*

Qarğış formasında olan andlar. Müasir dillərdə qarğışların bir qismi qarğış formasındadır: *Uşaqlarım yetim qalsın əgər yalam deyirəmsə. İki gözüm kor olsun ki, Başın haqqı. Canın üçün, Sən öləsən, Balamın ölmüşünə və s. İşığa kor baxım ki, Evim başıma uçsun yalam deyirəmsə. balalarım yetim qalsın ki, Tək balamın ölmüşünə, Allah bəlasını versin ki, Allah canımı alsın ki, Balalarımın meyidini görüm ki, Evim -ocağım dağılsın ki, Fıtil- fitil burnumdan gəlsin əgər yalan deyirəmsə, Kəsdiyim çörək burnumdan fitil -fitil gəlsin ki, Ocağım sönsün ki, Balalarımın toyun görməyim ki, Quran qənim olsun ki, Balamın xeyrin görməyim ki, Başıma daş düşsün yalan deyənin, Göydən daş yağsın əgər yalan deyirəmsə,, Əlləri qurusun, dili lal olsun, İşıqlı dünyaya kor baxım. Sən öləsən başın haqqı, Səni qəbrə qoyum ki, Atamın goru haqqı, Atamın getdiyi Məkkə yolu haqqı.*

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində müəllifin tədqiqat zamanı əldə etdiyi elmi-nəzəri nəticələr ümumiləşdirilir və tezis şəklində verilir.

Dissertasiyada aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Mətn dilçiliyi – dilçilik tədqiqatlarının yeni bir istiqamətidir, onun obyektivi rabitəli mətnin qurulması qaydalarıdır, bu qaydalarla ifadə olunan onun məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. Mətn dilçiliyi dilçiliyin, poetikanın, ritorikanın, praqmatikanın, semiotikanın, kəsişməsində meydana çıxan filoloji fəndir və çox sayda fənlərin kəsişməsində yaranmasına baxmayaraq, öz ontoloji statusunu saxlayır;

2. Mətn dilçiliyində iki istiqamət daha çox inkişaf etmişdir: *Birinci istiqamət* mətn dilçiliyinin ümumi qolu: bu istiqamət mətn dilçiliyinin cərəyanlarından biri olmaqla, düzgün kommunikasiyanın təmin olunması ilə əlaqədar olan məzmun komponentlərini üzə

çıxarır və bununla da, ümumiyyətlə, mətnin düzgün qurulmasını təmin edir. Bu, sözlərin kommunikasiyaya yönəlmiş komponentlərinin – artiklların, mənsubiyyət və işarə əvəzliliklərinin, modal-kommunikativ ədatların, qiymətverici sifətlərin, feilin tərzinin və s. işlədilməsində mənə fərqlərini müəyyənləşdirir. Bu cərəyan pragmatika, psixolinqvistika, ritorika, üslubiyyət, presuppozisiyalar nəzəriyyəsi ilə birləşir. *İkinci istiqamət* hər hansı bir qapalı mətnədə dərin mənaların üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bu halda dil vahidlərinin işlədilməsi prinsipinin müəyyənləşdirilməsi bəzən ədəbiyyatşünaslıq və üslubi təhlildən kənar qalan mənə qarşıqoymalarını və mətnin mövzusunun aşkar etməyə kömək edir. Bu cərəyan mətnin gizli mənasının izahı kimi hermenevtika ilə birləşir; qədim, xalq-ərxaik strukturlu mətnlərə, həmçinin poetik mətnlərə tətbiq edilir;

3. Mətn dilçiliyinin təşəkkülü və inkişafının üç əsas mərhələsi seçilir: *Birinci mərhələdə* müxtəlif dilçilik metodları və təsəvvürlərini özündə ehtiva edən dağınıq məktəb və müstəqil cərəyanlar formalaşır. Birinci mərhələdə qruparası elmi kommunikasiyanın yoxluğu, yeni fənnin adının çoxluğu ilə xarakterikdir; *İkinci mərhələdə* spesifik, sırf mətn dilçilik fenomenlərinin aşkar edilməsi və onların öyrənilməsi üçün əvvəlki dil səviyyələrinin tədqiqi zamanı analoqu olmayan xüsusi metodların işlənməsi ilə seçilir. Bu mərhələdə yeni fənnin -Mətn dilçiliyi fənninin ümumi adının meydana gəlməsi və onun dilçilik şüurunun "ön səhnəsinə" çıxması ilə ərqlənir; *Üçüncü mərhələdə* – dərslük və monoqrafiyalarda yeni dilçilik sahəsinin ümumiləşdirici, sintezedici təsəvvürlərinin dərinədən öyrənilməsinin ilkin təcrübələri bəlli olur. Dilçilər, filoloqlar və digər humanitarilərin geniş dairəsi arasında "mətn bəvununun" eyni vaxtda meydana çıxması, "mətn və ..."başlıqlı işlərin dəbə minməsi xarakterikdir. Müntəzəm kommunikasiyalar sisteminin formalaşması (jurnallar, dövrü nəşrlər) mətn dilçiliyinin "normal inkişafının" başlanması əlaməti kimi əlamətdardır;

4. Mətn dilçiliyinin bir elm sahəsi kimi formalaşması mətnin işlədilməsi qanunlarını, onun kommunikasiya sistemində aparıcı rolunu öyrənildikcə dilçilikdə diskurs kateqoriyası fəal surətdə işlədilməyə başlayır. Bununla bağlı *diskurs və mətn* terminlərinin tətbiq edilmə

sahələrinin dəqiq fərqləndirilməsi zərurəti də meydana çıxır. "Diskurs" terminindən şifahi formada mümkün olan canlı nitqin təhlili zamanı, həmçinin mətni geniş sosiomədəni və psixolinqvistik aspektdə - mətni nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiq edərkən istifadə etmək daha məqsəduyğundur. "Diskurs - ekstralinqvistik - pragmatik, sosiomədəni, psixoloji və digər amillərlə bir yerdə rabitəli məndir; hadisəvi aspektdə götürülmüş mətn; məqsədyönlü sosial təsir kimi baxılan nitq, adamların qarşılıqlı əlaqələrində və onların şüurunun mexanizmlərində (koqnitiv proseslərdə) iştirak edən komponent kimi başa düşülür. "Diskurs" termini "mətn" terminindən fərqli olaraq canlı həyatla əlaqəsi bilavasitə bərpa olunmayan qədim və digər mətnlərə tətbiq olunmur. Diskursun təhlili və mətn dilçiliyi yaxın, çoxları tərəfindən oxşadılan dilçilik sahələrini əmələ gətirir;

5. Son illər mətn dilçiliyində "hipermətn" termini də sıx işlənməyə başlamışdır. Hipermətn spesifik struktura malikdir və bu strukturu elementlərin iki tipi əmələ gətirir: 1) kiçik həcmli ayrı məlumat vahidi (fayl, qovşaq, modul) (1-2 ekran); 2) digər məlumat blokuna keçid vasitələrinin mövcudluğu (göndərmə). Hipermətn məkanının təşkilinin iki əsas tipi nəzərdə tutur: 1) bu və ya digər informasiyanın paralel çağırılması ilə sitata müraciət olunma vasitəsilə hipermətnin adi, xətti oxunması mümkünlüyü; 2) hipermətnin nə başlanğıcı, nə sonu olduğu zaman xətti oxunmanın prinsiplial olaraq qeyri-mümkünlüyü, oxucu isə hər dəfə yeni mətn yaradır, özü də şərh etmə imkanları sonsuzdur. Hipermətn informasiyanın (həm mətn, həm də başqa cinsli) ifadə olunmasının, qorunmasının və prezentasiyasının (təqdim olunmasının) bir sıra struktur və funksional xüsusiyyətlərə malik olan spesifik vasitəsidir. Onlara multimediyalılıq və qeyri-xəttilik, həmçinin intermətnlilik fenomeninin xassələri aiddir: açıqlılıq, qeyri-sonluluq, şərhlərin çoxluq imkanları, informasiya vahidləri arasında əlaqələrin assosiativliyi və relyasiyalılığı;

6. Mətn nəzəriyyəsinin inkişafına koqnitiv tədqiqatların sürətlə çoxalması da səbəb olmuşdur. Mətn nəzəriyyəsində yeni istiqaməti olan koqnitiv dilçiliyin nailiyyətlərinin tətbiqi mətnin öyrənilməsində və qavranılmasında fərqli yanaşmanı formalaşdırır. Mətnin semantik strukturunun araşdırılması ona koqnitiv yanaşmanı tətbiq

etməklə mümkün görünür. Mətnaltı mənalar mətndə o dildə danışan dil daşıyıcılarının dilxarici biliklərinin ifadəsinin öyrənilməsi, müxtəlif xarakterli mətnlərin təhlili zamanı belə yanaşmaların əhəmiyyətini daha da artırır. Nitq prosesini fonetik və semantik səviyyələrdə təmsil edən “mətn” və “məna” konstruktlarının formalaşdırılması kodların birindən digərinə dəyişikliyinə qısaca və dürüst ifadə etməyə imkan verir. Beləliklə, koqnitivlik mətnlə şüurlu manipulyasiya etmənin yeni imkanları açılır;

7. Mətn sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmədə önəmli və vacib bir səviyyədir. Mətnin xüsusi struktur modelləri var. Mətnin tərkibi və komponentləri özünəməxsus metod və vasitələrlə qurulur. Mətn xüsusi tədqiqat, yanaşma tələb edən sintaktik vahiddir. Həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda mətnin zəngin üslubi formaları onu deməyə əsas verir ki, mətn müxtəlif elmlərin qovuşuğunda tədqiq edilməlidir. Çünki mətn yalnız qrammatik və semantik bağlılığa əsasən formalaşmır, eyni zamanda etnopsixoloji, etnososioloji və etnokulturoloji məqamları da özündə birləşdirən kompleks birliyin məhsuludur. Bu səbəbdən də mətni poetika, dilçilik, psixologiya, sosiologiya, üslubiyyat, ədəbiyyatşünaslıq elmlərinin qovuşağında təhlil etmək lazımdır;

8. Mətnin əsas funksiyalarının və təhlili nəzəriyyələrinin, xüsusilə, funksional təhlili nəzəriyyəsinin, müasir dilçilikdə funksional kommunikativ yanaşmanın öyrənilməsi mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən biridir. Burada dilin dörd əsas funksiyasını - *kommunikativ, koqnitiv (idrak, qnoseoloji)* ən başlıca funksiyalar kimi, həmçinin *emosional və metadil* funksiyaları fərqləndirərək, mətn nəzəriyyəsində onun nəzərə alınmasını vacibdir. Mətnin əsas funksiyalardan xüsusi, törəmə funksiyalar meydana çıxır. Yəni kommunikativ funksiyaya kontakt yaradan (fatik), konativ (mənimsəmə), volüntativ (təsir), milli şüur, mədəniyyət ənənələri və xalqın tarixinin qorunması və ötürülməsi funksiyası. Həm də emosional funksiya ilə modal və poetik funksiyalar bir-biri ilə sıx bağlıdır;

9. Türkologiyada mətn dilçiliyinin tədqiqində olan əsas problemlərdən biri türk dillərində olan mətnlərin universal cəhətləri, xüsusilə qədim türk mətnlərinin əsas struktur və qədim türk yazı mətnləri, folklor mətnləri, frazeoloji mətnlər, deyim mətnləri, atalar

sözlərində milli - etnik düşüncələrin oxşarlığının olması məsələsidir. Eyni kökdən olan dillər ekstrolingvistik təsirlərlə dəyişə bildiyi kimi, ümumi, əsas ortaq ifadə tərzini də qoruya bilir. Müxtəlif mətnlər üzərində apardığımız aparıcımlar onu deməyə əsas verir ki, milli dil obrazları və qədimə detdikcə çoxalır, müasir mətnlərdə isə fərqli üslubların yaranması və universal ifadə formalarının, modern ifadə formalarının yaranması ilə azalır. Qədim türk poetik mətnləri üçün ortaq səhət olan ritm və melodiklik, sintaktik paralelizm və onu yaradan vasitələr demək olar ki, bütün türk mətnləri üçün eynidir;

10. Qədim dövr türk dilindən orta dövr türk dilinə keçid mərhələsinin məhsulu olan ümumtürk abidəsi “Divani lüğət-it-türk” əsərində yer alan mətnlərin tədqiqi bu keçid mərhələsində sintaktik quruluşun hansı dil elementlərindən imtina etməsini və ya əvvəlki dövrdə olmayan hansı yenilikləri qəbul etməsini izləməyə xidmət edir. Həcmcə yığcam, qəliblənmiş bu sintaktik konstruksiyalar özündə türk etnik mədəniyyətinin bir neçə layını əks etdirərək mədəniyyətin ifadəsi olan dilin də fonetik, leksik, qrammatik mənzərəsini canlandırmaqdadır. Orijinal türk dili sintaksisini mühafizə edib saxlayan “Divani lüğət-it-türk” əsəri bugünkü dilin sintaksisi ilə daha yaxından səsleşən “Dədə Qorqud” dastanından fərqli olaraq daha çox qədim dövr türk dilinin sintaksisini ifadə edir. “Divan”da nəzərdən keçirilən mətnlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində və digər türk dillərdə olan sintaktik konstruksiyalar və ya mətn modelləri ilə müqayisəsi iki fərqli dil dövrünün sintaktik strukturunun spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yardım edir;

11. Türk yazılı abidələrinin dilində, eləcə də “Divani lüğət-it-türk” əsərində izlənən tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olan bəzi poetik nümunələr, xüsusilə də dördlülklər mətn xatektirindədir, yəni informasiya tamlığı təmin olunur, ona görə də biz onları struktur baxımdan mətn forması kimi götürürük. Abidənin dilində işlənən mətnin ən əsas struktur özəlliyi onların əksəriyyətinin bağlayıcısız konstruksiyalardan ibarət olmasıdır. “Divani lüğət-it-türk” əsərində də bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyalar daha çox folklor nümunələrində, canlı danışığıdan götürülmüş nümunələrdə izlənilir. Bu isə ədəbi dildə bağlayıcılı əlaqənin, danışığı nitqində isə

bağlayıcısızlığın əsas olması ilə izah olunur. Dilin tarixi inkişafının məhsulu olan bu tip konstruksiyalar sintaktik təşəkkül nəticəsində yaranmış cümlələrdir;

12. Qədim türk mətnlərində komponentləri bağlayan vasitələr sırasında intonasiya mühüm rol oynayır. İntonasiya bir tərəfdən bu konstruksiyaların qurulmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən onlar üçün fərqləndirici əlamət olur. Çünki bağlayıcısız tabeli və tabelsiz konstruksiyaların müəyyənləşməsinin əsasında intonasiya durur. Bağlayıcısız formalaşan mətn komponentləri arasında daha çox sadalama intonasiyası mövcud olur. Ümumiyyətlə, bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyalarda əlaqələnmə vasitələri bağlayıcılarla formalaşan mürəkkəb mətnlərdən fərqlidir. Bu tip mətnlərdə əlaqələnmə qrammatik strukturun eyniliyinə də əsaslanır. Bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyalarda komponentləri arasında daha çox paralel semantik münasibətlər mövcud olur. Sintaktik paralelizm isə həm yazılı abidələrin dilində, həm də müasir dilçilikdə müstəqil cümlələrin bir-biri ilə struktur bağlanma üsullarından biridir. Bağlayıcısız mürəkkəb strukturun əsas təşkili prinsipi də sintaktik paralelizmə əsaslanır;

13. Tabelsiz mürəkkəb vahidlərlə bağlı söylənilən bütün xarakterik əlamətlər "Divan"ın dilindəki bu qrupa daxil mürəkkəb konstruksiyalar üçün də qüvvəsində qalır: iki və ikidən artıq predikativ mərkəz, bir o qədər komponent, tərkib hissələri birləşdirən bir konsept. Tabelsizlik əsasında formalaşan mürəkkəb vahidlərin digər türk yazılı abidələrində olduğu kimi sadə və tabeli mürəkkəb cümləyə nisbətdə kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Mövcud tabelsizlə yaranan mürəkkəb vahidlərin böyük bir qismi sintaktik konstruksiyanın təkrarına əsaslanır. Bununla belə, həm qədim, həm də sonrakı dövr türk yazılı abidələrinin dilində bu quruluşa əsaslanan mürəkkəb vahidlər struktur və məna xüsusiyyətləri baxımından fərqlənə bilər. "Divan"ın dilində işlənən mürəkkəb mətn modelləri komponentlərinin əlaqələnmə vasitələri kəmiyyətcə məhdud olsa da, bəzi özəllikləri ilə seçilir;

14. Orta yüzülliğin türk dillərində yazılmış əsərlərdə, xüsusilə M. Kaşğarlının "Divan"ında mətn komponentləri müxtəlif məna əlaqələri ilə bir -birinə bağlanır. Və nəticədə *birləşdirmə, zaman,*

ardıcılıq, aydınlaşdırma, ziddiyyətli qarşılaşdırma, səbəb-nəticə əlaqəli mətnlər yaranır. Əsasən, zaman münasibəti ilə əlaqədən komponentlər arasında eynizamanlı birləşdirmə, ardıcıl zamanlı birləşdirmə üsulu aparıcıdır. Eyni zamanlılıq ifadə edən cümlələrə nisbətən, ardıcıl zaman əlaqəli mətnlər Göytürk yazılı abidələrindən fərqli olaraq “Divan”ın dilində geniş şəkildə istifadə olunmamış və çox təsadüf hallarda işlənmişdir. Sadalama əlaqəsində olan mətnlərdə komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı mühüm rol oynamır. Yəni bu tip mürəkkəb formalarda tərkib hissələrindən biri digərindən vacib olmur, aktuallaşmır, hər biri eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyır;

15. Zəncirvari semantik əlaqənin izləndiyi belə mürəkkəb konstruksiyalarda ilk komponentdə işlənmiş ortaq ifadələr, leksik təkrarlar tərkib hissələrdə açıq və gizli şəkildə təkrarlanır və bu ortaq komponentlər paralelizmlə yanaşı bu sintaktik vahidin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitəyə çevrilir. Bu poetik nümunələr sintaktik paralelizm əsasında qurulmuş və xəbərlilik morfoloji göstəricisindən imtina etmişdir. Paralelizmin güclü bağlayıcı vasitə olduğu bu nümunədə sintaktik təkrarlarla yanaşı leksik təkrarlar əsas əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, abidənin dilində işlənən tabesizlik münasibəti ilə formalaşan mətnlər müasir ədəbi dildə işlənən mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan daha çox bağlayıcı vasitələrin azlığı baxımından fərqlənir;

16. Abidənin dilində bağlayıcısızlığın üstün mövqeyi heç də bu strukturun bəsit olması demək deyil. Bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyaların bəsitliyində olan dərin struktur, tərkib hissələrin əlaqələnmə vasitələri bu sintaktik vahidləri bağlayıcılı konstruksiyalardan daha diqqətlə tədqiq etməyə məcbur edir. Bağlayıcısız mürəkkəb formaların təşkilində, mətnlərin hissələrinin əlaqələnməsində, komponentlərin bağlanması iştirak edən struktur vasitələrdən biri də *sintaktik paralellizmdir*. Paralellik mürəkkəb strukturun formalaşmasında əsas vasitədir. Bu forma istər qədim türk yazılı abidələrində, istərsə də müasir mətnlərdə və canlı danışiq dilində çox geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, *alliterasiya, assonans, təkrir, sintaktik paralelizm* kimi fiqurlar həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində ritmik vasitələrdir. Sintaktik paralelizm də bədii əsərlərdə istifadə olunan sintaktik-üslubi fiqurlardan biri kimi fikrin

ifadəliliyini, təsir gücünü və emosionallığını artırır. Bununla yanaşı, paralelizm və təkrar konstruktiv vasitə kimi mürəkkəb cümlənin tərəflərinin bağlanması xidmət edir;

17. M.Kaşğarının “Divan”ında sintaktik paralelizmin izləndiyi konstruksiyalarda ən əsas formal göstərici səs təkrarları-***alliterasiyadır***. Bütün türk yazılı abidələrinin dilində poetik nümunələrin ritmikliyini təmin edən, cümlələrə bədii effekt verən, hətta sintaktik vahidin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitələrdən biri olan alliterasiya qədim türk şeirinin paralel strukturu və bu strukturda olan təkrarlanma ilə sıx əlaqədardır. Abidənin dilində xalq yaradıcılığı nümunələri olan atalar sözlərində alliterasiya çox qüvvətli olduğu halda bunu şeir parçalarında dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək olmur. Abidənin dilində alliterasiya abidənin bədii nümunələrin daxili komponentləri arasında formal bağlılığı möhkəmləndirir Abidənin dilində alliterasiya həm tabeli, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlə quruluşunda olan nümunələrdə müşahidə olunur;

18. Mətnin koqnitiv təhlilində önəmli bir qat mətdə olan aparıcı konseptlərin müəyyən olunmasıdır. Çünki konsept linqvomədəni xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bu və ya digər formada müəyyən etnomədəniyyət daşıyıcılarını xarakterizə edən semantik formalaşmadır. Konsept insanların milli mədəniyyəti, milli xarakteri, xalqın davranışı, mentaliteti ilə sıx bağlıdır və bu səbəbdən də istənilən bir xalqın hərəkət nöqtəsi kimi dərk edilə bilər. Bir xalqın konseptferasını öyrənmək və mənəvi mədəniyyəti əks etdirən konseptin təhlili yolu ilə onun milli özünəməxsusluqlarını aşkarlamaq mümkündür;

19. Dədə Qorqud mətnlərində yer almış *sevgi, yalan, and və qorxu* qavramları xarakterlərin etnik-mədəni hafizəsi, onların genetik daşıyıcısı oldukları mədəniyyətdə ifadə olunur. Sevgi qavramı dastanda - *Sədaqət, Əhdə vəfa, Məhəbbət, Doğmalığ, Tanrı sevgisi, Yurd, Vətən sevgisi, El-oba sevgisi, Övlad sevgisi, Qadın sevgisi, qardaş sevgisi, dost sevgisi, tayfa və qəbilə təssübkeşliyi, qəhrəmanlıq, yaşamaq eşqi, coşğunluq, emosionallıq, azadlıqsevərlik, təntənə, səmimilik* motivləri daha yanaşı, paralel görünür. Sevgi konsepti dastanda *segilim, adaxlım. igidim, döləyim* sözləri ilə yanaşı işlənir. Sevgi konseptinin dastanda çox rəngarəng

ifadə formaları var: əzizləmə tonunu -cik,-cik, -cuk, -cük hissəciklə ilə-gəlinciyim sevdiciyim və s. -can hissəciyi ilə,"*başım qurban olsun*" kimi ifadələrdə, həmçinin, alqışlar, öymələr, müraciət formalrında daha çox rast gəlirik. Mətnlərdə *Qorxu konsepti dastanda bir sıra ifadələrin köməyi ilə verilir. Ölüm, nifrət, xəyanət, döyüş. yalançı, yalincıq, dava, Azrayıl, döyüş, əsir* sözlərinin mətndə fərqli şəkildə işlənməsi ilə reallaşır. Ölüm- qorxu paralelliyi dastanda əsas xətt kimi keçir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər (türk dillərinin materialları əsasında): Monoqrafiya / – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 258 s.

2. Mətn sintaksisi: monoqrafiya / – Bakı: Təhsil, – 2002. – 181 s.

3. Abdullayev, K.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (həmmüəllif) / – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 606 s.

4. Oğuz qrupu türk dillərində mətni əlaqələndirən vasitələr // BSU Elmi əsərlər, – 2004. № 1, – s.64-67.

5. Türk dillərində mətnin genealoji məsələləri // V Uluslararası Türk Dili Kurulrayı bildirişləri, II – Ankara: - 20-26 Eylül, – 2004, – s.2191-2196.

6. Türk dillərində mətnin qurulmasının struktur və üslubi formaları // BSU Elmi əsərlər, – 2006. № 2, – s.77-83.

7. Türk dillərində mətn sintaksisi problemi // Filologiya məsələləri, Bakı – 2007. № 3, – s. 33-43.

8. Türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisinin tədqiqi tarixi // “Müasir dilçiliyin problemləri (dil əlaqələri)” II. Belnəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 22-23 noyabr, – 2007, – s. 104-109.

9. M.Kaşğarlının Divanü lüğət-it-türk metnlərinin sintaktik incelemeri // VI Uluslararası Türk Dili Kurultayı, – Ankara: - 20-25 Ekim, – 2008, – s. 2279-2290.

10. Türk dillərində mətnin funksional-praqmatik özəlliyi // ADU Elmi Xəbərləri, – 2009. № 1, – s.31-39.

11. Etnos və dilin qarşılıqlı əlaqəsi (Türk dillərinin materialları əsasında) // Tədqiqələr, – 2009. № 1, – s. 96-104.

12. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar // BSU. Humanitar

elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2009. № 3, – s. 48-55.

13. Etnolinqviistik xarakter: milli dil obrazları (nəzəri mülahizələr) // Mütərcim, 2009. № 1, – s. 130-134.

14. Türkoloji dilçilikdə kommunikativ tədqiqatların inkişafı prespektivləri // Dil və ədəbiyyat, - 2009. №3, – s. 78-82.

15. Qohum dillərdə mətn sintaksisinin müqayisəli öyrənilməsi prespektivləri // BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: - 03-05 sentyabr, – 2009.

16. “Dədə Qorqud” kitabının dilinin öyrənilməsi tarixi: problemlər. perspektivlər // “Mədəniyyətlərarası dialoq. Kitabı-Dədə Qorqud və Niberlunqlar nəğməsi”. Simpozium materialları, – Bakı: – 30 sentyabr - 04 oktyabr, – 2009, – s. 40-48.

17. Обряд имянаречения в книге «Деде Коргуд» и мифологические аспекты образа Деде Коргуда // – Якутск : – 2009. – с. 48-59.

18. Этнокультурологический характер древнетюркских текстов. // Вопросы тюркологии, – 2009. № 4, – с. 202-208.

19. Türk Lehçeleri Arası Aktarma Çalışmalarında Dil Bilimsel Sorunlar // Beynəlxalq Sempozyumun materialları, – Almata: - 16-19 may, – 2010, – s. 28-36

20. Türk Eposlarında Ad qoyma Enenesi // Bahtiyar Vahapzade hatırasına I Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu. Türkiyənin Qazi Universiteti ve Azərbaycanın Bakı Slavyan Universitetlərinin birgə gerçəkləşdikləri Sempoziyum, – Bakü: - 21-24 Oktyabr, – 2010.

21. Синтаксический параллелизм в древнетюркских текстах // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Выпуск 23(683) Языкознание, – 2014. – с. 60-69.

22. “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində alqış və öymələrin etnokulturoloji anlamları // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. V Beynəlxalq Simpoziumun Materialları, – Bakı: – 05-07 may, – 2014.

23. Türk Dillerinde Silahlarla İlgili Frazelogizmlerin (Deyimlerin) Etnokültürel Anlamları // IX. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bilgileri, – Ankara: 26-27 Eylül, – 2014, – s.169-177.

24. Türk Destanlarında İsim Konulma Genelekleri // I

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu Bildirileri, – Ankara: –2014, – s.187-194

25.Обряд имянаречения в книге «Деде Коргуд» и мифологические аспекты образа Деде Коргуда // Azərbaycanca Rus dili və ədəbiyyatı, - 2014. № 1, - s.4-8.

26. Mətnin koqnitiv təhlilinin nəzəri əsasları // Filologiya məsələləri, – 2017. № 1, – s. 3-11

27. Türk yazılı abidələrində mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələr // Filologiya məsələləri, – 2017. № 2, – s. 38-45.

28. Mətn nəzəriyyəsi və poetika // ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. № 2, – s.23-31.

29. Türk yazılı abidələri mətnlərinin komponentləri arasında mənə əlaqələri // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2017. №1, – s. 260-270

30. Türk yazılı abidələrində bağlayıcıların mətnyaratma funksiyaları // Tədqiqələr, – 2017. №2, – s. 27-35.

31. Türk mətnlərində adqoyma və andıçmə rituallarının milli-etnik anlamları // SDU-nun Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, –2017. c. 13, № 4, – s. 22-25.

32. Türk dillərində silahlarla ilgili frazeologizmlerin etnokulturoloji anlamı // Uluslararası Reyng Akademiyası Konqresi: Umut. Bildiri Mətnləri, – Çanakkale: –Türkiyə: – 19-21 Nisan, – 2018, – s. 193-199.

33. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər (türk dillərinin materialları əsasında): Monoqrafiya / – Bakı: təkmilləşdirilmiş təkrar nəşri, – 2018. – 263 s.

34.Ethnocultural analysis of Turkish epic texts // Supplementary Notebook, – 2020. 05, - p.1-12

35. Farklı ekollerde metin, söylem ve hipermetin kavramları // Ədil, – 2012. C. 1, sayı 5, - s.350-360

36. Mətnə koqnitiv yanaşmanın mahiyyəti // Tağıyev Oxuları, – 2011. s.88-94

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 sentyabr 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 iyul 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.07.2021
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 75 361 işarə
Tiraj:100